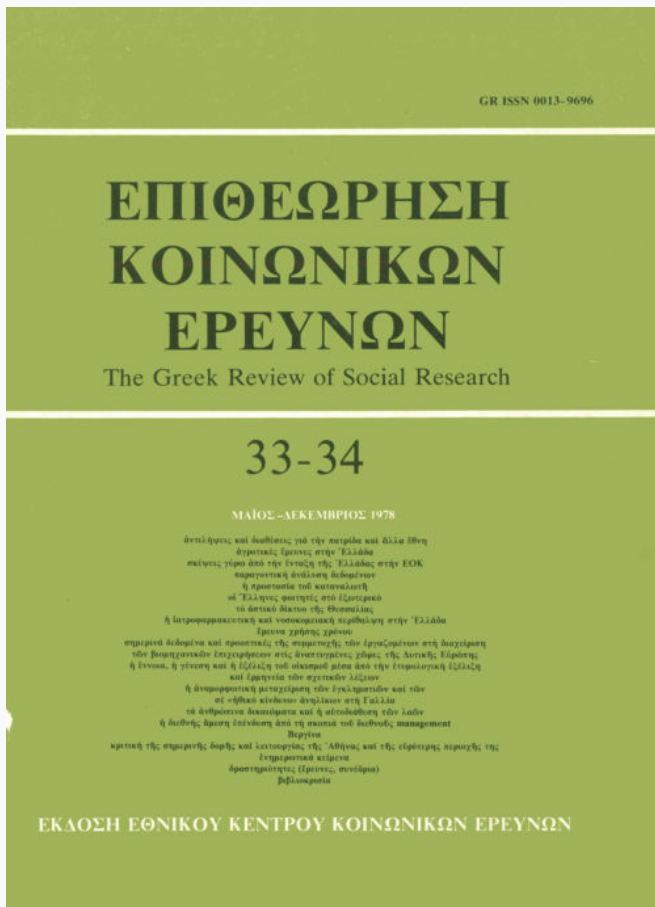

The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

doi: [10.12681/grsr.316](https://doi.org/10.12681/grsr.316)

Copyright © 1978, Michel Sivignon, Γ. Τσελίκας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Sivignon, M., & Τσελίκας Γ. (1978). Το αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας. *The Greek Review of Social Research*, 33, 293–318. <https://doi.org/10.12681/grsr.316>

τό αστικό δίκτυο της Θεσσαλίας

του
Michel Sivignon

Μετάφραση: Γ. Τσελίκα

I. εισαγωγή

1. Προέλευση της μελέτης

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε από τις 15 Σεπτεμβρίου 1969 μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου 1970 ύστερα από αίτηση της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής 'Αναπτύξεως της Θεσσαλίας, με σκοπό την κοινωνιολογική και οικονομική διερεύνηση του περιφερειακού αστικού δικτύου. Οι επιτόπιες έρευνες, καθώς επίσης η εκμετάλλευση των εγγράφων στοιχείων που συγκεντρώθηκαν, έγιναν υπό τη διεύθυνση του Michel Sivignon, εμπειρογνώμονα του 'Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών 'Ερευνών, με τη βοήθεια του Θρασύβουλου Καβασίδου της 'Υπηρεσίας Περιφερειακής 'Αναπτύξεως της Θεσσαλίας.

2. Σκοπός της μελέτης

Η μελέτη αποβλέπει στο να κατατάξει τα διάφορα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, με βάση τις ειδικές λειτουργίες (fonctions) τις οποίες ασκούν και τη σημασία καθενός απ' αυτά. 'Επί πλέον, να βοηθήσει μετά την προηγούμενη πραγματοποίηση της πρώτης αυτής εργασίας, τον προσανατολισμό προς αυτά.

Η μελέτη αυτή εξ 'άλλου έχει και μεθοδολογικό ενδιαφέρον. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για καθορισμό των διαφόρων τύπων πόλεων πρέπει να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια για το σύνολο του ελληνικού αστικού δικτύου. Πρέπει συνεπώς να χρησιμεύσει σαν υπόδειγμα.

Η μελέτη αυτή φιλοδοξεί να μὴ είναι αποκλειστικά στατική, αλλά να δώσει στο μέτρο του δυνατού δυναμική εικόνα της καταστάσεως των διαφόρων κέντρων αναπτύξεως. 'Επίσης να καθορίσει μία καμπύλη εξέλιξεως και να την προεκτείνει κατά το δυνατόν στο μέλλον.

3. Μέθοδος

Κατ' αρχήν, θεωρήσαμε απαραίτητο να λάβουμε υπ' όψη τα δεδομένα που έχει ήδη συγκεντρώσει ή 'Υπηρεσία Περιφερειακής 'Αναπτύξεως, ιδιαίτερα εκείνα τα όποια άφορον τη διοικητική διάρθρωση της χώρας. 'Επί πλέον δέ, να διερευνήσουμε και πολλά άλλα συστήματα.

A. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

α) Προκαταρκτικές εργασίες

Πρόκειται να καθορίσουμε ποιά θά είναι στή μελετώμενη περιοχή ή δημογραφική εξέλιξη κατά τα προσεχή πέντε ή δέκα χρόνια. Τό πλαίσιο όμως της έπαρχίας μᾶς φαίνεται έντελῶς άνεπαρκές από τήν

ἄποψη αὐτή, γιατί ὑποκρύπτει σημαντικές παρεκκλίσεις π.χ. μεταξύ τῆς πεδινῆς καὶ ὄρεινῆς περιοχῆς. Συνεπῶς, γιὰ νὰ καθορίσουμε τὶς ὁμοιογενεῖς δημογραφικῆς περιοχῆς πρέπει νὰ προχωρήσουμε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δήμου.

Γιὰ τὴ δημογραφικὴ μελέτη χρησιμοποιήσαμε κυρίως τὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, τὰ μόνον ἀσφαλῆ. Συμπληρωματικά, καὶ χωρὶς ν' ἀγνοῦμε τὶς ἐλλείψεις τους, λάβαμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού διενεργήθηκε σὲ διάφορους δήμους ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τῆς Θεσσαλίας, ἀσκώντας πάνω σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ πού μᾶς φαινόταν ἀπαραίτητη. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῶν μεγάλων πόλεων παραμένει ἀκέρατο, καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ σχηματίσει κανεὶς ἀκριβῆ ἰδέα γιὰ τὸ ρυθμὸ τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεώς του.

Ἐπομένως, τὸ πρόβλημα τῆς πρόσφατης δημογραφικῆς ἐξελίξεως παραμένει σχεδὸν ἀκέρατο καὶ θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς τὴν ἀπογραφή τοῦ 1971 γιὰ νὰ ἔχει σαφῆ ἰδέα γι' αὐτή.

Προσπαθήσαμε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ καθορίσουμε τὸ πρόβλημα τῶν κινήσεων τῶν πληθυσμῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐσωτερικὲς κινήσεις, ἡ μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων κατὰ χωριό, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὶς πόλεις. Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μετανάστευση χρησιμοποιήσαμε μελέτη τῆς Ὑπηρεσίας Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως, χρονολογούμενη ἀπὸ τὸ 1965, ἡ ὁποία δίνει τὸν ἀριθμὸ ἀναχωρήσεων πρὸς τὸ ἐξωτερικό, καὶ συμπληρώσαμε τὴ μελέτη αὐτὴ μὲ στοιχεία τῆς τρέχουσας περιόδου. Συνεπῶς στὸν τομέα αὐτό, ἔχουμε μίαν ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

β) Οἱ ζῶνες ἀστικῆς ἐπιρροῆς

Κατὰ σημαντικό γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἦταν ὁ καθορισμὸς τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς κάθε πόλεως. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐπιρροή τὴν ὁποία ἄσκει μίαν πόλη στὴν περιοχή μὲ τὴν ὁποία γειτονεῖ, ἀποτελεῖ σύνθεση πολλῶν παραγόντων, πού δὲν μποροῦν ὅλοι νὰ καθορισθοῦν εὐκόλα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ὄργανα ἐργασίας πού κατέχει ἡ Ἑλλάδα εἶναι τὸ Δημοτολόγιο. Σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ κέντρα τῆς Θεσσαλίας ἐξακριβώσαμε τὸν τόπο γεννήσεως τῶν ἀρχηγῶν τῆς οἰκογένειας γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ ζώνη ἔλξεως τῶν ὑπὸ μελέτη πόλεων.

Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει τὰ μειονεκτήματά της: εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μεταγραφή ἀπὸ ἓνα Δημοτολόγιο σὲ ἄλλο γίνεται πάντοτε μὲ ἀργὸ ρυθμὸ καὶ ὅτι οἱ νεοερχόμενοι σὲ μίαν πόλη ἐξακολουθοῦν συχνά, γιὰ πολὺ καιρὸ, νὰ εἶναι δημότες τοῦ τόπου προελεύσεώς τους.

Πρὸς διόρθωση τοῦ λάθους αὐτοῦ μελετήσαμε ἐπίσης τὶς ἐγγραφές τῶν τελευταίων τεσσάρων χρόνων στὴν Ὑπηρεσία Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων

(ΙΚΑ), ἐξετάζοντας τοὺς τόπους γεννήσεως τῶν νεοεγγεγραμμένων, πράγμα τὸ ὁποῖο συμπληρώνει τὴ μελέτη πού ἔχει σὴν βάση τὰ Δημοτολόγια.

Ἡ μελέτη τῶν Δημοτολογίων, ὅπως καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ, παρέχει ἄλλωστε τὸ πλεονέκτημα τῆς συμπληρώσεως τῆς δημογραφικῆς μελέτης μὲ τὴν ἐξέυρεση, μὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀκρίβεια, τῶν ἐστιῶν προελεύσεως αὐτῶν πού μεταναστεύουν σὲ θεσσαλικὲς πόλεις, μεγάλες καὶ μικρές.

Ἐνα πράγμα μᾶς διαφεύγει: ἡ σπουδαιότητα τῆς μεταναστεύσεως μὲ προορισμὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, φαινόμενο ἀρκετὰ σοβαρὸ. Ἐλάχιστες ὁμας ἔχουμε ἐνδείξεις γι' αὐτὸ στὴν ἔρευνα τοῦ Κέντρου Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τοῦ 1968.

γ) Προοπτικὴ μελλοντικῶν ἐξελίξεων (essai de prospective)

Ἐνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς δημογραφικῆς μας μελέτης ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ δημιουργία προοπτικῆς γιὰ μελλοντικὲς ἐξελίξεις, καὶ ἰδιαίτερα ὁ καθορισμὸς τῆς πιθανῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, κατὰ τὰ δέκα προσεχῆ ἔτη, ἀπὸ τὴν ἄποψη:

- 1) τῶν σημερινῶν δημογραφικῶν τάσεων,
- 2) τοῦ συστήματος καλλιεργειῶν πού ἐφαρμόζεται,
- 3) τῶν προβλεπομένων τροποποιήσεων στὸ σύστημα αὐτὸ καλλιεργειῶν, ἰδίως μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀρδευόμενων ἐκτάσεων.

Δὲν μποροῦν νὰ ἀποκρίνωμε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξει σὲ ἀποτελέσματα κατὰ προσέγγιση. Εἶναι ὥστόσο ἀπαραίτητη, ἔάν θελεῖ κανεὶς νὰ ὑπολογίσει τὶς δυνατότητες διαθέσεως κινητοποιήσιμου δυναμικοῦ τὶς ὁποῖες παρουσιάζει ἡ περιοχή.

Αὐτὸ προϋποθέτει ἐπίγνωση τῆς ὑποαπασχολήσεως, ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει ἡ περιοχή καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκτάσεως τῶν γαιῶν πού διαθέτει ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, τοῦ συστήματος τῶν καλλιεργειῶν, καὶ τῆς τεχνικῆς τους.

Γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρδεύσεως, μελετήσαμε δύο ζῶνες τὶς ὁποῖες ἔχουν ἐγκατασταθῆ ἀρδευτικὰ δίκτυα: στὴ ζώνη τοῦ Μάτι Τυρνάβου, καὶ τὴ ζώνη τοῦ Μέγδοβα.

Β. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ἐρωτήσαμε ἀπαραίτητο, ἐκτός ἀπὸ τὴν καθαυτὴ στατιστικὴ ἐργασία, νὰ ἐπισκεφθοῦμε ὀρισμένες δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ὑπηρεσίες σὲ κάθε σημαντικὴ πόλη, χωρὶς ὥστόσο νὰ περιορισθοῦμε στὴ μελέτη μας στὶς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Θεσσαλίας. Κατάλογος τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων πού ἐπισκεφθήκαμε:

Βόλος
Μαγνησία: Νέα Ἰωνία
Ἀργαλαστή
Ἀλμυρὸς

Λάρισα:	Λάρισα Τίρναβο Φάρσαλα Άγιά Έλασσόν Άμπελών Γόννοι, Συκούριον, Κυψέλη
Τρίκαλα:	Τρίκαλα Καλαμπάκα Πύλη Φαρκαδών
Καρδίτσα:	Καρδίτσα Παλαμάς Σοφάδες Μουζάκι Λεοντάρι

“Όπως είναι φανερό, περιλάβαμε στην έρευνά μας κοινότητες τών όποιων ό πληθυσμός είναι πολλές φορές κατώτερος από 2.000 κατοίκους. Στην άρχή, στηριχθήκαμε πράγματι στή μελέτη τήν όποία έχει έκπονήσει ή ‘Υπηρεσία Άναπτύξεως τής Θεσσαλίας (Ταξινόμική Μελέτη) και στό δίκτυο τών κέντρων έλξεως τά όποια είχε καθορίσει ή ‘Υπηρεσία.

Πραγματοποιήσαμε επίσης και μιά μελέτη μικρών κομώδν, όπως τής ‘Αργαλαστής (Μαγνησία), τής Κυψέλης (Λάρισα), τού Λεονταρίου (Καρδίτσα).

‘Επισκεφθήκαμε, σέ κάθε δήμο ή κοινότητα, τόν πρόεδρο ή τό δήμαρχο και τό γραμματέα.

‘Επί πλέον σέ κάθε πρωτεύουσα νομού επισκεφθήκαμε:

- Τό Γραφείο Εύρέσεως ‘Εργασίας
- Τό Γραφείο Τεχνικών ‘Υπηρεσιών (γιά τήν οικοδόμηση)
- Τήν ‘Υπηρεσία Κοινωνικής Προνοίας
- Τό ‘Εμπορικό και Βιομηχανικό ‘Επιμελητήριο
- Τά Δίκτυα ‘Οδικών Μεταφορών (ΚΤΕΛ)

Τό πρόβλημα τού έμπορίου και τής μικρής βιοτεχνίας

Είναι προφανώς φαινόμενο δυσκολώτατο νά μελετηθεί, γιάτι τά έπιμελητήρια, στά όποια κατ’ άρχήν θά έπρεπε νά είναι έγγεγραμμένοι όλοι οι έμποροι, έχουν πολύ άνεπαρκείς πληροφορίες. ‘Επί πλέον, ό βαμμος τών έμπορικών έπιμελητηρίων δέν είναι παντού ό ίδιος: στό Βόλο υπάρχει και λειτουργεί έπιμελητήριο έδώ και σαράντα χρόνια, ενώ στήν Καρδίτσα τό έπιμελητήριο βρίσκεται στήν άρχή τής λειτουργίας του.

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο νά έχουν στατιστικές πληροφορίες γιά τήν εξέλιξη μερικών χαρακτηριστικών έμπορικών κλάδων (ήλεκτρικές οικιακές συσκευές, έργαλεία άγροτικού έξοπλισμού).

Μιά τέτοια μελέτη δέν είναι άδύνατη. ‘Άλλ’ άπαιτεί χρόνο πολύ περισσότερο από κείνο πού έμείς διαθέτουμε.

Τό πρόβλημα τής βιομηχανίας (βιομηχανίας και βιοτεχνίας)

‘Η μελέτη τής βιομηχανικής δραστηριότητας είναι εύκολώτερη. ‘Η άπογραφή τών κυριότερων μονάδων γίνεται γενικά σωστά. Προσπαθήσαμε νά επισκεφθούμε τις πιο χαρακτηριστικές βιομηχανίες, διαλέγοντας τουλάχιστον μιά επιχείρηση σέ κάθε κλάδο και πηγαίνοντας ύποχρεωτικά στις κυριότερες. Αύτή ή έργασία, πού δέν έχει στατιστικό σκοπό, μάς φαίνεται όστόσο άπαραίτητη, γιά νά γνωρίσει κανείς έπακριβώς τις λειτουργίες πού έπιτελεί κάθε κέντρο. ‘Αλλωστε, ή άκτινοβολία κάθε κέντρου και ή ζώνη έπιρροής του άντικατοπτρίζει εύρۇτα τή ζώνη έπιρροής τών βιομηχανιών του.

Γιά τό λόγο αυτό στό Βόλο π.χ., προσπαθήσαμε νά διαπιστώσουμε ποió ρόλο διαδραματίζουν στή ζωή τής Θεσσαλίας οι βιομηχανίες τής πόλεως τόσο από τήν άποψη τής προελεύσεως τών χρησιμοποιουμένων πρώτων ύλδν, όσο και από τήν άποψη τού προορισμού τών προϊόντων.

II. μέρος πρώτο: δημογραφική μελέτη

1. ‘Η πυκνότητα τού πληθυσμού

‘Η άπλή ανάλυση τής πυκνότητας τού πληθυσμού τών κοινοτήτων, κατά τό 1961, φέρνει στό φός πολλά γεγονότα. *Περιοχές μεγάλης πυκνότητας.* ‘Αν εξαίρεσουμε τις πόλεις Βόλο, Νέα ‘Ιωνία, Λάρισα, Τίρναβο, Καρδίτσα και Τρίκαλα, όπου ή κοινοτική πυκνότητα έχει μειωμένη σημασία, υπάρχουν βασικά μερικές ζώνες μεγάλης πυκνότητας (άνωτερες τών 100 κατοίκων κατά χμ.²) στή Δυτική Θεσσαλία, περιλαμβανομένης όλόκληρης τής περιοχής μεταξύ Τρικάλων και Καρδίτσας, μέ μερικούς τομείς στό βόρειο άκρο τής πεδιάδας (περιοχή Παλαμά και Φαρκαδώνος). Στήν ανατολική Θεσσαλία οι ζώνες πολύ μεγάλης πυκνότητας είναι λιγότερες, μικρότερης έκτάσεως και πολύ περισσότερο διασπαρμένες στήν περιοχή τού Τίρναβου, τής ‘Αγιάς και πρό παντός στό Πήλιο. *Οι περιοχές μέσης πυκνότητας* (45 μέχρι 100 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν άκόμη τό μεγαλύτερο τμήμα τής Δυτικής Θεσσαλίας και τις άκτές τού Παγασητικού κόλπου. *Οι περιοχές χαμηλής και πολύ χαμηλής πυκνότητας* (κάτω τών 45 κατοίκων κατά χμ.²) καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος τών κεντρικών λόφων τής Θεσσαλίας, τής πεδιάδας τής ‘Ανατολικής Θεσσαλίας και τών όρεινών περιοχών.

‘Ας σημειωθεί ότι οι πυκνοκατοικημένες περιοχές δέν συμπίπτουν καθόλου μέ τις πεδιάδες, ούτε οι άραικοκατοικημένες μέ τις όρεινες. ‘Η Θεσσαλία έχει συγχρόνως βουνά άραικοκατοικημένα, όπως ή ‘Οθρυς, τό Μαυροβούνι, ένα μεγάλο τμήμα τής Πίνδου, και βουνά πολύ πυκνοκατοικημένα, όπως οι

— τις βορεινές βόρειες περιοχές, τὰ Χάσια, τὰ Ἀντιχάσια καὶ τὴν περιοχή τῆς Ἐλασσόνας, περιφέρειες φτωχὰ γενικά καὶ μὲ πενιχρὲς γεωργικὲς ἀποδόσεις.

3. *Δημογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ*

Ἡ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξη ἀποκαλύπτει δύο τύπους φαινομένων: ἀφ' ἑνὸς τὴν ἰδιάζουσα γονιμότητα τῶν περιοχῶν ποῦ μελετᾶμε, ἀφ' ἑτέρου τὶς ἐσωτερικὲς στὴν Ἑλλάδα κινήσεις καὶ τὶς μεταναστεύσεις πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

α) Ἡ ζωτικότητα

Εἶναι ἴσως πολὺ εὐκόλο νὰ μελετήσῃ κανεὶς τὴ ζωτικότητα τῶν πληθυσμῶν. Καὶ ὡς πρὸς αὐτὴ

ὁμως, οἱ μόνοι ἀσφαλεῖς ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους διαθέτουμε, ἀνάγονται στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1961.

Κατὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων κατὰ νομοῦς, γιὰ τὴν περίοδο 1956-1961, εἶχαν ὡς ἐξῆς:

Ἑλλάς	
Καρδίτσα:	23,16%
Λάρισα:	20,35%
Μαγνησία:	17,49%
Τρίκαλα:	22,61%

Μετά τὴν παραπάνω χρονολογία, τὸ γενικὸ ποσοστὸ γεννητικότητας τῆς Ἑλλάδος μειώθηκε χωρὶς ὁμως νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ κατακόρυφη πτώση, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1951 αὐτὸ δὲν κατέβηκε κάτω ἀπὸ τὸ 10%. Εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς ἂν ἡ γεννητικότητα τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ προσέγγισε ἢ ὄχι στὸν ἐθνικὸ μέσο ὄρο κατὰ

Ποσοστὸ γεννητικότητας στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ποσοστὸ γεννητικότητας	20,31	19,33	18,37	19,23	19,35	19,70	19,26	19,01	19,40	18,88	17,94	18,01	17,48	18,00	-	18,07	18,50

Ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ γεννήσεων στὴ Θεσσαλία

Ἔτος	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἀριθμὸς γεννήσεων	12.934	12.671	12.394	12.000	12.381	12.654	13.020

τὴν περίοδο αὐτὴ, γιατί, ἐνῶ διαθέτουμε πολλοὺς ἀπόλυτους ἀριθμούς γεννήσεων κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτην περίοδο, δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ κάθε κατ' ἐπέκταση συμπέρασμα μὲ ἀφαιρητὰ τὴ σημερινὴ ἐξέλιξη θά ἦταν αὐθαίρετο.

Ἐπὶ αὐτῶν ἴσως πράγματι αὐξηση τοῦ ὀλικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ καὶ παράλληλα μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ δύο φαινόμενα σχεδὸν ἰσοφαρίζονται στὸ σύνολο τῆς περιοχῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν γεννήσεων παραμένει ἐδῶ καὶ 10 χρόνια σχεδὸν στάσιμος.

Φυσικά, ἡ συνολικὴ αὐτὴ στασιμότητα καλύπτει δημογραφικὰ ἐκδηλώσεις ποῦ διαφέρουν ἄρκετὰ μεταξύ τους.

Ἡ μέση γεννητικότητα κατὰ δῆμους καὶ κοινότητες, ἀπὸ τὸ 1958 μέχρι τὸ 1961, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961, παρουσιάζει μιά κατὰ προσέγγιση τιμὴ ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπὸ 0 ἕως τεσσάρων ἐτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπογραφῆς, καὶ ποῦ λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὴ μέση θνησιμότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὴ διατηρήσαμε ὁμως γιὰ ἔλαιναν ἄλλοι ἀριθμοί, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι δίνει εἰκόνα ποῦ προσεγγίζει πολὺ τὴν πραγματικότητα, μὲ ὀρισμένες ὁμως ἐπιφυλάξεις γιὰ ὀρισμένους τόπους. Ὑπάρχουν ἀκόμη—τουλάχιστον κατὰ τὸ ἔτος 1960—περιοχὲς μὲ

πολὺ ὑψηλὴ γεννητικότητα στὴ Θεσσαλία, ἀφοῦ μιά λαριδίνα ποῦ συνορεύει μὲ τὴν Μακεδονία, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τὴν Πίνδο, ἐμφανίζει ποσοστὰ πάντοτε ἀνώτερα ἀπὸ τὸ 25% καὶ κάποτε ἀπὸ τὸ 30%, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, γιατί τότε τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ γεννητικότητας διαπιστώθηκε στὴν ἐπαρχία Μαργαριτίου τῆς Ἡπείρου, μὲ 33,4%.

Ἄν δὲν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ χωριὰ Κουτσοβλάχων στὰ ὁποῖα ἔμεινε κατὰ τὸ χρόνο τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμὸς πολὺ λίγο ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ συνόλου, βρίσκουμε στὴν Πίνδο ποσοστὸ τῆς ἴδιας τάξεως (30%). Εἴμαστε βέβαιοι ἐπιφυλακτικοί γιὰ τὴ σημασία τὴν ὁποία πρέπει νὰ δώσουμε στὰ ὑψηλὰ ποσοστὰ γεννητικότητας, ποῦ ἐξακριβώθηκαν στὴν κεντρικὴ Θεσσαλία σχετικὰ μὲ μιά λαριδίνα ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς Πίνδου στὴ διόδου τοῦ Τιτάνου μέχρι τὸν Παγασητικὸ κόλπο. Ἡ ὑψηλὴ γεννητικότητα ποῦ διαπιστώθηκε ἐκεῖ ἔχει σχέση μὲ τὶς ζῶνες διαχειμάσεως πολυἀριθμῶν ὄρεισιβίων τῆς Πίνδου καὶ συνεπῶς ἀντικατοπτρίζει ἐν μέρει τὴ γονιμότητα τῶν ἡμινομαδικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν.

Στὰ βόρεια τῆς Καρδίτσας, ἡ περιοχὴ Καραγῶνι ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης ζῶνὴ ὑψηλῆς γεννητικότητας, ποῦ κάποτε εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ 25%.

Τὸ ὑπόλοιπο τῆς δυτικῆς πεδιάδας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πεδιάδας τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσα-

λιάς είναι, ἀντίθετα, ζῶνες μετρίας γεννητικότητας, πού κυμαίνεται μεταξύ 17,5 καί 20%. Τό ποσοστό μάλιστα πέφτει, τοπικά, χαμηλότερα στήν πεδιάδα τῆς Λάρισας (λιγότερο ἀπό 17,5‰).

Ἠστόσο, οἱ περιοχές τῆς χαμηλῆς γεννητικότητας βρίσκονται ἀνατολικότερα ἀκόμη, στά παραλιακά ὄρη, τά ὁποῖα ἀρχίζουν ἀπό τόν Κάτω Ὀλυμπο μέχρι τό ἄκρο τοῦ Πηλίου, στήν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ. Ἐκεῖ τά ποσοστά κυμαίνονται συνήθως μεταξύ 17,5 καί 20‰, καί κάποτε μεταξύ 12,5 καί 15,5‰.

Ἐξέλιξη τῆς γεννητικότητας ἀπό τό 1961

Ἐνῶ γίνεται δεκτό ὅτι ὁ θεσσαλικός πληθυσμός ἐξακολούθησε ν' αὐξάνει ἀπό τό 1961 μέ ρυθμό ὁμοσ πιθανόν μικρότερο ἀπό τόν πληθυσμό τῆς προηγούμενης δεκαετίας, ἐξ αἰτίας τῆς μεταναστεύσεως, ὁ στάσιμος ἀριθμός τῶν γεννήσεων σημαίνει μείωση τοῦ συνόλου τοῦ ποσοστοῦ γεννητικότητας, τήν ὁποία εἶναι ἀδύνατο νά ὑπολογίσουμε ἀριθμητικά, γιά λόγους τούς ὁποίους ἔχουμε ἐκθεσεῖ ἀλλοῦ.

Ἡ μείωση αὐτή εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη στήν ὑπαιθρο καί εἰδικά στίς περιοχές, οἱ ὁποῖες εἶχαν τότε τήν ὑψηλότερη γεννητικότητα.

Τόσο ἀπό τίς στατιστικές ὅσο καί ἀπό τίς συνομιλίες μέ τούς χωρικούς, οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως παρέχουν πληροφορίες, προκύπτει ὅτι οἱ πατέρες τους εἶχαν 5 ἤ 6 παιδιά κατά οἰκογένεια, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀρκοῦνται σέ ἕνα ἤ δύο. Ἡ κίνηση γιά τόν περιορισμό τῶν γεννήσεων δέν εἶναι πρόσφατη στήν Ἑλλάδα, γιατί τό ποσοστό γεννητικότητας δέν ξεπερνοῦσε τό 24,8‰, τό 1939, κατά τήν τελευταία ὁμοσ δεκαετία, ἡ τακτική αὐτή γενικεύθηκε.

Συνέπεια αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ ὁμοιομορφία ὡς πρός τά ποσοστά γεννήσεων (μέ ἐπιφύλαξη πάντοτε γιαντί δέν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ποιός εἶναι ὁ ἀριθμός τοῦ σημερινοῦ πληθυσμοῦ). Στίς ἀγροτικές κοινότητες τῆς ἐπαρχίας Καλαμπάκας, τό ποσοστό γεννητικότητας, πού ἀνερχόταν τό 1960 σέ 26,9‰, ἔφθασε τό 1966 στά 17,8‰. Σέ ὁλόκληρο τό νομό Καρδίτσης τό ποσοστό ἀπό 23,2‰, κατέβηκε στά 17,2‰. Οἱ περιοχές αὐτές μέ τήν ὑψηλῆ γεννητικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ προσεγγίζουν ἔτσι πρός τίς ζῶνες ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν παιδιῶν εἶναι κατά παράδοση χαμηλός: κατά τήν ἴδια περίοδο, τό ποσοστό γεννητικότητας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας Βόλου (πρόκειται γιά τό Πήλιο) κατέβηκε ἀπό 17,6‰, σέ 16,7‰.

Εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά γνωρίζουμε τήν εξέλιξη τῆς γεννητικότητας τῶν λεγόμενων ἡμιαστικῶν πληθυσμῶν στό σύνολό τους, γιαντί ἡ κατηγορία αὐτή τόν περιοχῶν τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός κλιμακώνεται μεταξύ 2.000 καί 10.000 κατοίκων, περιλαμβάνει μεγάλη χωριά, πού ἔχουν σκληρά πληγῆ ἀπό τή μετανάστευση, ἀλλ' ἔπισις καί κέντρα ὑψηρσίων, τά ὁποῖα παίζουν τό ρόλο μικρῶν πόλων ἐλξεως

καί τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός ἀσφυκτιᾷ ἀπό τήν ἄφιξη χωρικών ἀπ' τά γειτονικά χωριά.

Παρακάτω θά δοῦμε τήν εξέλιξη τῆς ἀστικῆς γεννητικότητας.

Τό ποσοστό τῆς γονιμότητας

Τά στατιστικά στοιχεία τά ὁποῖα διαθέτουμε δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐξακριβώσουμε τό ποσοστό τῆς γονιμότητας, ὅπως αὐτό νοεῖται συνήθως, ἀλλά ἡ ἀπογραφή τοῦ 1951 μᾶς δίνει ἕνα ποσοστό κατά προσέγγιση σπουδαιότητας, κατά τή γνώμη μας, ἄν συσχετίσουμε τόν πληθυσμό τῶν παιδιῶν ἡλικίας ἀπό 0 ἕως 4 ἐτῶν καί τόν ἀριθμό τῶν γυναικῶν μεταξύ 15 καί 43 ἐτῶν, γιά κάθε κοινότητα. Ἡ συσχέτιση αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά μῆ λάβουμε ὑπ' ὄψη τήν ἐντόπωση τήν ὁποία δίνει ἀναγκαστικά πάνω στό ἀκαθόριστο ποσοστό τῆς γεννητικότητας ἡ κατά ἡλικία σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ συσχέτιση αὐτή ἔχει τό μειονέκτημα ὅτι δέν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τήν παιδική θνησιμότητα. Ἐχομε ὁμως μικρή ἐμπιστοσύνη στοῦς ἐπίσημους ἀριθμούς, ὡς πρός τό σημεῖο αὐτό, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἀνεπάρκειες σέ δηλώσεις θανάτων παιδιῶν μικρῆς ἡλικίας. Ἐχομε τίς ἴδιες ἐπιφυλάξεις, ὅπως καί γιά τά ὑπόλοιπα δημογραφικά δεδομένα, σχετικά μέ τήν ἀξία τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ στίς περιοχές στίς ὁποῖες σημειώνονται ἐποχικές ποιμενικές μεταναστεύσεις, στήν Πίνδο καί τήν Κεντρική Θεσσαλία ἰδιαίτερα.

Ἡ παραπάνω σχέση κλιμακώνεται κατά ἐπαρχία μεταξύ 0,36 στήν ἐπαρχία τοῦ Βόλου, καί 0,52 στήν ἐπαρχία τῆς Καλαμπάκας. Γεννητικότητα καί γονιμότητα ποικίλλουν ἐπομένως κατά τήν αὐτή ἔννοια.

Γονιμότητα τῶν γυναικῶν στίς διάφορες ἐπαρχίες (1958-61)

Ἐπαρχίες	Σχέσεις μεταξύ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν ἡλικίας 0 μέχρι 4 ἐτῶν, καί τῶν γυναικῶν 15-43 ἐτῶν
Καρδίτσα	0,46
Ἀγιά	0,38
Ἐλασσόν	0,50
Λάρισα	0,38
Τίρναβος	0,41
Φάρσαλα	0,47
Ἀλμυρός	0,40
Σκόπελος	0,42
Βόλος	0,36
Καλαμπάκα	0,52
Τρίκαλα	0,41

β) Ὀνησιμότητα

Ἐδῶ καί δέκα περίπου χρόνια διαπιστώνεται συνολικά αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων. Ἡ αὐξηση

Εξέλιξη του αριθμού θανάτων στη Θεσσαλία

Έτος	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Αριθμός θανάτων	4.282	4.618	4.211	4.372	4.524	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807

αυτή πιθανόν δέν σημαίνει αύξηση του ποσοστού της θνησιμότητας, αλλά αύξηση του συνόλου του πληθυσμού.

Η εξακρίβωση αυτή είναι σχετική με εκείνη που κάναμε αναφορικά με την εξέλιξη του αριθμού γεννήσεων κατά την ίδια περίοδο. Ο πίνακας του ποσοστού θνησιμότητας στις διάφορες πόλεις και αγροτικές περιοχές φανερώνει μία ομοιογένεια συνολική, πολύ ισχυρότερη από την ομοιογένεια των ποσοστών της γεννητικότητας. Η ομοιομορφία φαίνεται υπερβολική (roussée) και η μόνη πηγή διαφοροποιήσεως είναι η καθολική σύνθεση του πληθυσμού. Τά χαμηλότερα ποσοστά τά συναντάμε στη Μαγνησία, όπου η αναλογία των νέων είναι ισχυρότερη και όπου, αντίθετα, τά υψηλότερα ποσοστά της Ανατολικής Θεσσαλίας και της Λάρισας δέν αντικατοπτρίζουν άτελέστερη ιατρική περίθαλψη (μάλλον συμβαίνει τό αντίθετο), αλλά ύψηλότερη αναλογία γερόντων.

Μέση θνησιμότητα 1956-1960

Νομός Μαγνησίας	8,70‰	(11ος κατά σειρά μεταξύ των ελληνικών νομών)
Νομός Λαρίσης	6,33	46ος
Νομός Καρδίτσας	6,24	48ος
Νομός Τρικάλων	5,78	51ος

Παρακάτω θά αναλύσουμε τίς διαφορές μεταξύ πόλεων και ύπαιθρου.

Παιδική θνησιμότητα

Οί θεσσαλικοί νομοί κατατάσσονται στους ελληνικούς νομούς, στους οποίους η παιδική θνησιμότητα είναι η χαμηλότερη, γεγονός που μάλλον οφείλεται, πιθανόν, όπως θά δουμε, στην ανεπάρκεια που υπάρχει στις δηλώσεις σχετικά μ' αυτούς που έχουν πεθάνει σε μικρή ηλικία.

4. Οί πληθυσμιακές μετακινήσεις

Οί διαφορές ως προς τά δημογραφικά χαρακτηριστικά (ποσοστό γεννητικότητας, θνησιμότητας, κτλ.) και ως προς την κατά ηλικία σύνθεση του πληθυσμού έχουν σχέση με τίς διάφορες μετακινήσεις, οί οποίες έχουν επηρεάσει και εξακολουθούν νά επηρεάζουν τή σύνθεση του πληθυσμού. Μετακινήσεις πολύ περίπλοκες, μερικές απ' τίς οποίες είναι συνέχιση προαιωνίων τάσεων, όπως η προσκόλληση των βοσκών σε όρισμένο τόπο (sedentarisation) καθώς και άλλες, περισσότερο πρόσφατες, όπως

η άστυφιλία (congestion urbaine) και η έξοδος των αγροτών. Στίς έσωτερικές αυτές μετακινήσεις προστίθεται η μετανάστευση προς τό έξωτερικό, παλιά κι αυτή, αλλά μέ πολύ μεγαλύτερη έκταση τά τελευταία δέκα χρόνια.

α) Οί έσωτερικές μετακινήσεις

Χρησιμοποιήσαμε τά άποτελέσματα μελέτης που έγινε μέ βάση τά Δημοτολόγια, προσθέτοντας για κάθε χωριό τους άρρηγούς οικογενειών που μετανάστευσαν στά δέκα κυριότερα κέντρα της Θεσσαλίας.

Η μέθοδος αυτή επιβάλλει τήν εξής επιφύλαξη: δέν λαμβάνει υπ' όψη τή μετανάστευση μέ προορισμό τήν Άθήνα, και δέν έχουμε άλλη πηγή, παρά μόνο τή μελέτη που πραγματοποιήθηκε χάρη στίς έγγραφές του ΙΚΑ, από τον Β. Kayser, για τον Οικονομικό και Κοινωνικό Άτλαντα της Ελλάδος.

Σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις μας, η μετανάστευση μέ προορισμό τήν Άθήνα από τό νομό Καρδίτσας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η μελέτη μας έπισημαίνει τίς έστιες των κυριότερων αναχωρήσεων μέ προορισμό τίς θεσσαλικές πόλεις.

Οί έστιες αυτές βρίσκονται στίς όρεινές ζώνες: στό Πήλιο, τό Μαυροβούνι, τήν Όσσα και τον Κάτω Όλυμπο στην ανατολική Θεσσαλία, τήν Πίνδο στη Δυτική Θεσσαλία, στη βόρεια ζώνη των Αγράφων και των Βλαχοχωριών. Άς σημειωθεί ότι, αντίθετα, τά Χάσια, τά Άντιχάσια και η έπαρχία Έλασσόνας δίνουν μικρό βαθμό μεταναστών.

Άυτό που μεταναστεύουν είναι πίο λίγοι στην πεδιάδα. Όσον άφορά τή σύγκριση μεταξύ πόλεων, αυτή άποδεικνύει τή σημασία των αναχωρήσεων μέ άφετηρία τον Τίρναβο (πρό πάντων μέ προορισμό τή Λάρισα) και τά Τρίκαλα.

β) Η μετανάστευση - Γενικά χαρακτηριστικά

Η μετανάστευση προς τό έξωτερικό ήταν πολύ περιορισμένη στην Ελλάδα μέχρι τό 1960, και κυμαίνονταν μεταξύ 25.000 και 30.000 αναχωρήσεων τό χρόνο, απ' τίς οποίες οί περισσότερες είχαν προορισμό τήν Άμερική. Στη μετανάστευση αυτή τό μερίδιο της Θεσσαλίας παρέμενε πολύ χαμηλό, γιατί μέχρι τό 1960 η περιοχή αυτή, της όποιος ο πληθυσμός αντιπροσώπευε 8,2% του συνόλου της Ελλάδος, έστελενε κάθε χρόνο λιγότερα από 500 άτομα στό έξωτερικό. Υπήρχε στό Πήλιο ίδιως, αλλά και στην

Ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς μεταναστεύσεως

Ἔτος	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἐθνικὸς ἀριθμὸς Ἑλλήνων μεταναστῶν	29.787	35.349	30.428	24.521	23.684	47.768	58.837	84.054	10.072	105.569	119.167	86.896	42.730

Πίνδο, μιά παράδοση μεταναστεύσεως πρὸς τὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, καὶ τὸ σχετικὸ ρεῦμα, πού παρέμενε περιορισμένο, προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τῶν δύο νομῶν, Μαγνησίας καὶ Λαρίσης.

Ἀπὸ τὸ 1960, χρονολογία τῆς πρώτης συμβάσεως περὶ μεταναστεύσεως πού ὑπογράφηκε μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ὀμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταναστῶν ἀξήθησε μὲ ἰδιαίτερα ταχὺ ρυθμὸ στὴ Θεσσαλία, ἡ δὲ θέση τὴν ὅποια εἶχε ἡ Θεσσαλία στὴν ἑλληνικὴ μετανάστευση ἐγίνε προοδευτικὰ σπουδαιότερη, μέχρι 6% περίπου κατὰ τὸ 1964, δηλαδὴ λίγο κατώτερη ἀπὸ τὸ μερίδιό πού τῆς ἀναλογεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ βασιλείου (βλ. παρακάτω πίνακα Ι).

Ἀπὸ τὸ 1965, ὅταν ἐφθάσε τὸ ἀνώτατο ὄριό της, ἡ μετανάστευση ἐλαττώθηκε κατὰ πολὺ, μὲ κατώτατο ὄριο κατὰ τὸ 1967, γιὰ διάφορους λόγους: τὴν ἀνάσχεση τοῦ ρεύματος πρὸς τὴ Γερμανία, ἡ ὁποία δὲν

εἶχε πιά τὴν ἴδια ἀνάγκη ἐργατικῶν χερτῶν, τὴν ἐπιθυμία τῆς νέας κυβερνήσεως νὰ βάλει χαλινοὺς ἐπὶ ἐκεῖνο τὸ ὅποιο ἐθεωρεῖτο ἀφαιμάξη ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ ἐπὶ ἑξὶ χρόνια (ἀπὸ τὸ 1962 μέχρι τὸ 1966) ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναχωρήσεων ἐπερνούσε τὴ θετικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν γεννήσεων καὶ τῶν θανάτων στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐλάττωση τῆς μεταναστευτικῆς κινήσεως μὲ προορισμὸ τὸ ἔξωτερικὸ εἶχε, παρ' ὅλα αὐτὰ, μικρὴ διάρκεια: ἤδη ἀπὸ τὸ 1968 ἡ καμπύλη πῆρε ξανά τὴν ἀνοδικὴ πορεία της καὶ κατὰ τὸ 1969 οἱ ἀριθμοὶ τῆς μεταναστεύσεως τόσο ὡς πρὸς τὴ Θεσσαλία, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδος, σχεδὸν ταυτίζονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1964 καὶ 1965.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν πού μεταναστεύουν κατὰ νομοὺς ἀποδεικνύει τὸ ἀεξανόμενον μερίδιό τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας καὶ εἰδικὰ τοῦ νομοῦ Τρικάλων: ἀπὸ 16% κατὰ τὸ 1957 ἀνέρχεται στὸ 41% κατὰ τὸ 1965. Τὸ μερίδιό τοῦ νομοῦ Μαγνησίας ἐλαττώνεται, ἀντίθετα, κατὰ τρόπο παράλληλο.

Πάγια μετανάστευση

Ἔτη	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ἑλλάς	30.428	24.521	22.687	47.768	58.837	84.054	100.072	105.569	117.167	86.896	42.730
Θεσσαλία	487	423	399	693	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	1.806
Νομὸς Καρδίτσης	59	65	53	101	161	427	819	1.188	1.448	812	347
Νομὸς Λαρίσης	243	145	140	309	323	1.401	1.613	1.691	1.601	1.426	604
Νομὸς Μαγνησίας	107	188	34	182	203	531	760	821	737	458	286
Νομὸς Τρικάλων Μερίδιό Θεσσαλίας στὴν ἑλληνικὴ μετανάστευση	78	75	52	106	332	1.395	1.875	2.540	2.692	1.561	569
	1,6%	1,7%	1,6%	1,4%	1,7%	4,4%	5,0%	5,9%	5,5%	4,8%	4,2%

Προσωρινὴ μετανάστευση

Ἑλλάς	22.540	16.287	19.999	27.454	26.426	26.668	35.437	47.616	59.241	61.518	59.732
Θεσσαλία	414	185	204	359	377	510	811	1.260	1.940	1.808	1.780
Νομὸς Καρδίτσης	1	1	1	10	16	24	19	84	110	140	140
Νομὸς Λαρίσης	8	6	5	12	20	18	45	81	180	215	249
Νομὸς Μαγνησίας	403	178	194	335	335	456	723	1.054	1.563	1.362	1.293
Νομὸς Τρικάλων	2	-	4	2	6	12	24	41	87	91	98

γ) Πρόβλημα μεθόδου

“Αν και η Στατιστική Ύπηρεσία δίνει κάθε χρόνο τον αριθμό των αναχωρήσεων κατά νομούς, ωστόσο άγνωστοί ή άκριβης καταγωγή αυτών που αναχωρούν. Για τή συμπλήρωση τού κενού αυτού χρησιμοποιήσαμε τό βιβλίο (Fichier) εκδόσεως διαβατηρίων γιά τήν περίοδο από τό 1961 μέχρι τό 1968. Έκει αναφέρεται ό αριθμός τών διαβατηρίων πού εκδόθηκαν γιά μετανάστευση κατά τήν υπό μελέτη περίοδο, μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως τού ενδιαφερομένου. Στήν περίπτωση πού έπρόκειτο γιά τουριστικό διαβατήριο, προσπαθήσαμε, λαμβάνοντας ύπ’ όψη τό πάγγελμα αυτού πού δικαιούται αναχώρηση, νά διαπιστώσουμε ποιοί άπ’ αυτούς ταξίδευαν πράγματι γιά τουριστικούς λόγους, και ποιοί, μέ τό πρόσχημα τού τουρισμού, αναχωρούσαν πρίν υπογράψουν συμβόλαιο, μέ τήν έλπίδα νά βρούν εργασία μόλις φθάσουν στήν ξένη χώρα. Ό αριθμός τών διαβατηρίων πού έχουν εκδοθεί δέν δίνει άκριβώς τόν αριθμό τών μεταναστών, γιά διάφορους λόγους: είναι δυνατόν νά συμβεί όστε ό δικαιούχος ένός διαβατηρίου νά μήν αναχωρήσει τελικά γιά οικογενειακούς λόγους ή γιατί έν τώ μεταξύ βρήκε εργασία ή όποια τόν έξυπηρετεί. Αυτό όμως σπάνια συμβαίνει, γιατί συχνά δέν χορηγείται διαβατήριο ίδιως τουριστικό, όστε νά άποφεύγεται ή μετάβαση στή δυτική Εύρώπη πλήθους εργατικού δυναμικού πού δύσκολα μπορεί νά χρησιμοποιηθεί, έφ’ όσον είναι πολύ πιθανόν ότι εκείνος πού έχει θεωρημένο διαβατήριο σπεύδει κατά κανόνα νά τό χρησιμοποιήσει. Πρέπει νά σημειώσουμε έπί πλέον ότι έπειδή τά διαβατήρια εκδίδονται στήν Ελλάδα γιά πέντε χρόνια, και ή περίοδος πού εξετάζουμε εκτείνεται σέ έννά χρόνια, τά περισσότερα άπ’ αυτά άνανεώθηκαν, ίδιως εκείνα τά όποια χορηγήθηκαν γιά μετανάστευση στή Δυτική Εύρώπη, πράγμα πού σημαίνει τήν επιστροφή κάθε δύο ή τρία χρόνια, άν όχι και συχνότερα. Σέ περίπτωση υπερπόντιας μεταναστεύσεως (στις ‘Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδά, Αδσραλία, Νότιο Αφρική), ή παραμονή είναι πολύ μακρύτερη. Για τό λόγο αυτό ό αριθμός τών διαβατηρίων πού εκδόθηκαν υπερβαίνει τόν αριθμό τών πραγματικών αναχωρήσεων. Στο χωρίο Νεοχώρι τού νομού Τρικάλων, π.χ., όπου εκδόθηκαν 815 διαβατήρια από τό 1961 μέχρι τό 1968, ό αριθμός τών μεταναστών δέν πρέπει νά υπερβαίνει κατά τό έτος 1969 τούς 400, πράγμα αρκετά σημαντικό γιά ένα πληθυσμό 3.363 κατοίκων κατά τό 1961. Ό αριθμός αυτών πού μεταναστεύουν στήν πραγματικότητα είναι σχεδόν άδύνατο νά έξακριβωθεί έστω και σέ μία περιορισμένη περιοχή. Γιατί, και όταν άκόμη έχουν κάποια ιδέα τού αριθμού τών αναχωρήσεων, άγνοουμε τόν αριθμό τών επιστροφών. Αύτός ύπολογίζεται γενικά στό ένα τρίτο τών μεταναστών, ή αναλογία όμως αυτή είναι πολύ δύσκολο νά έπαληθευθεί, γιατί, ένδ ό

γραμματέας τής Κοινότητας (ή τού Δήμου) γνωρίζει κατά προσέγγιση τόν αριθμό τών συμπολιτών τού πού εκπατρίστηκαν, πολύ συχνά άγνοεί πόσοι επέστρεψαν· πράγματι, ό μετανάστης πού γυρίζει από τό έξωτερικό συχνά δέν πηγαινει στό χωριό τού, αλλά έξκαθίσταται στήν πλησιέστερη πόλη ή άκόμη και στήν Αθήνα.

Έν πάση περιπτώσει, και παρά τίς επιφυλάξεις αυτές, νομίζουμε ότι ό αριθμός τών διαβατηρίων πού έχουν εκδοθεί μάς δίνει μιá άκριβή εικόνα τής πραγματικότητας. Θα έπρεπε όμως νά προσθέσουμε ότι, μή έχοντας κάτι καλύτερο, χαρτογραφήσαμε έδδ τόν τόπο γεννήσεως και όχι τόν τόπο διαμονής τών μεταναστών, πράγμα πού περιορίζει στο έλάχιστο τό μερίδιο τών πόλεων στή μετανάστευση. Θα διωρθώνουμε τήν ανεπάρκεια αυτή κάθε φορά πού θα έχουμε τά κατάλληλα στοιχεία.

δ) Καταγωγή τών Θεσσαλών μεταναστών

Παρουσιάζονται έντονότερες αντίθεσεις κατά περιφέρειες. Το μεγαλύτερο μέρος τών Θεσσαλών μεταναστών προέρχεται από τήν επαρχία Έλασσόνας, από τό νομό Τρικάλων, εκτός από τήν Πίνδο, από τή βόρεια περιοχή τού νομού Καρδίτσης και από τήν πόλη τού Βόλου.

Η περιφέρεια τής Έλασσόνας και τά Αντιχάσια (επαρχία Καλαμάκας) έχουν δώσει και έξακολουθούν νά δίνουν τεράστιο αριθμό μεταναστών σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό τους.

Αντίθετα, ή πεδιάδα τής Λάρισας, τά Ρεβένια (λόφοι άνάμεσα στή Λάρισα και τά Φάρσαλα), ό Όλυμπος, ή Όσσα, τό Μαυροβούνι και τό Πήλιο δίνουν μικρό σχετικά αριθμό μεταναστών. Επίσης ή βόρεια Πίνδος (Βλαχοχώρια).

Η σύγκριση μεταξύ τής μεταναστεύσεως πρós τό έξωτερικό και εκείνης πρós τό έσωτερικό είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: φαίνεται ότι οι δύο αυτές μεταναστεύσεις άποκλείονται άμοιβαία: όπου υπάρχουν σημαντικές έσωτερικές μεταναστεύσεις, ή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό είναι μικρή και αντίθετα, μέ τήν επιφύλαξη ότι μερικές περιοχές, όπως ή πεδιάδα τής Λάρισας, δέν παρουσιάζουν ούτε έσωτερικές μεταναστεύσεις ούτε μεταναστεύσεις πρós τό έξωτερικό.

Πιθανότατα, ή διαφορά μεταξύ περιοχών μέ έσωτερικές και περιοχών μέ έξωτερικές μεταναστεύσεις είναι χρονολογική διαφορά. Οι περιοχές, ίδιως οι όρεινές, πού γνωρίζουν μόνο τίς έσωτερικές μεταναστεύσεις, είναι εκείνες πού άδειασαν πρόωρα από τόν πληθυσμό τους και στις όποιες έξ ύλλου παρατηρείται μικρό ρεύμα μεταναστεύσεως πρós τίς ‘Ηνωμένες Πολιτείες. Οι περιοχές αυτές μετείχαν μόνο μέτρια στή σημερινή έξωτερική μετανάστευση, γιατί είχαν άδειάσει έν μέρος από τόν ένεργό πληθυσμό τού τό 1960, όταν είχε άρχισι ναυτό-

χρονα ἢ μετανάστευση μὲ προορισμὸ τῆ Δυτικῆ Εὐρώπῃ.

Ἀντίθετα, ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν περιοχῶν μὲ ἰσχυρὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα καὶ τῶν περιοχῶν μὲ ἰσχυρὴ γεννητικότητα. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς μεταναστῶν προέρχεται ἀπὸ τὶς ζώνες στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἔντονη δημογραφικὴ πίεση καὶ ἔλλειψη γῆς.

5. Ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ

1. Ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ 1951 μέχρι τὸ 1961

Ἡ εξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ στὶς κοινότητες (évolution communale de la population) κατὰ τὴ δεκαετία 1951-1961 εἶναι ἑλλιπής γιατί οἱ κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο συνεχεῖς μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶχαν λήξει κατὰ τὸ 1951, καὶ ἡ αὐξηση ἢ ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ παρατηρεῖται σέ μερικές κοινότητες, εἶναι τεχνητή.

Περιοχές σέ παρακμῇ

Οἱ περιοχές στὶς ὁποῖες ὁ πληθυσμὸς ἐλαττώθηκε εἶναι πολὺ λιγότερο ἐκτεταμένες ἀπὸ κείνες στὶς ὁποῖες ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε. Ἡ μόνη περιοχή, στὴν ὁποία σημειώθηκε ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παραλιακὴ ζώνη (ἀπὸ τὸ Πήλιο μέχρι τὴν Ὀσσα). Εἰδικὰ τὸ Πήλιο εἶδε τὸν πληθυσμὸ του νὰ ἐλαττώνεται σέ αἰσθητὲς ἀναλογίαις ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περὶ τὸ Βόλο περιοχή, ὅπου βρίσκονται ταυτόχρονα οἱ εὐφορότερες ἀρδευόμενες γαῖες καὶ οἱ πρὸ ἐκτεταμένους δυνατῶτατες βιομηχανικῆς ἀπασχολήσεως.

Ἡ δεύτερη σέ παρακμῇ περιοχή βρίσκεται στὸ ὄρεινὸ τμήμα τοῦ νομοῦ Καρδίτσας, ὅπου οἱ δυσμενεῖς φυσικὲς συνθήκες δὲν ἐπιτρέπουν στὸν πολυἀριθμὸ πληθυσμὸ νὰ ζεῖ ὑπὸ στοιχειωδῶς εὐπρεπεῖς συνθήκες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς γειτονεῦσες πρὸς τὴν Ἠπειρὸ καὶ τὴν Ἐυρύτανια περιοχὲς καθὼς καὶ γιὰ κείνες ποὺ συνυφάνονται μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας (περιοχὴ Φαναρίου Καναλιῶν).

Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο παραπάνω τομεῖς, σημαντικὸς ἀριθμὸς κοινοτήτων, πεδινῶν καὶ ὄρεινῶν, εἶδαν τὸν πληθυσμὸ τους νὰ ἐλαττώνεται, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν ἡ ἐλάττωση αὐτὴ νὰ συνδεθεῖ πρὸς ἕνα γενικὸ φαινόμενο. Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, οἱ ὁποῖες ἄλλαξαν τοὺς ἀριθμοὺς τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1951.

Περιοχές σέ πρόοδο

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Θεσσαλίας αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ του κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη δεκαετία, κάποτε μάλιστα μὲ πολὺ αἰσθητὲς ἀναλογίαις. Ὄλη ἡ βόρεια ἀκραία λωρίδα ἀπὸ τὴν Πίνδο μέχρι τὸν Ὀλυμπο

παρουσιάζει πολὺ σημαντικὴ αὐξηση, πράγμα ἐκπληκτικὸ, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὁ ὄρεινὸς χαρακτήρας τῆς περιοχῆς. Εἶναι πιθανό, οἱ περιοχές αὐτές ποῦ ἦταν ἐρημωμένες ἐν μέρει ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ 1951, νὰ ἀνέκτησαν κατὰ τὸ 1961 ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους. Παρόμοια εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ περίπτωση τῆς Ὀθρυος στὴν ἐπαρχία Ἀλμυροῦ.

Πράγμα περίεργο, οἱ περιοχές τῶν πεδιάδων καὶ τῶν λόφων, ποῦ ἔχουν ἐπιτελέσει τὴν πρὸ αἰσθητῆ οἰκονομικὴ πρόοδο, σημειοῦν αὐξηση μικρότερη καὶ σχεδὸν ὁμοιόμορφη κατανεμημένη.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ αἰσθητὲς κοινότητες εἶναι ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ἡ αὐξηση ἦταν αἰσθητή. Ὑπευθυμίζουμε ὅτι ἡ Λάρισα σημείωσε τὴν πρὸ θαυματικὴ αὐξηση.

2. Ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ 1961 μέχρι τὸ 1971

Ἡ εξέλιξη κατὰ δήμους ἢ κοινότητες μεταξύ τοῦ 1961 καὶ τοῦ 1971 παρουσιάζει εἰκόνα πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ παρουσιάζει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προηγούμενης δεκαετίας. Ἐνῶ ἄλλοτε ἡ Θεσσαλία, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ σύνολο τῆς Ἑλλάδος, εἶχε ἀγροτικὸ πληθυσμὸ αὐξανόμενο, τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, βρίσκεται σέ παρακμῇ καὶ μόνο οἱ πόλεις παρουσιάζουν αὐξηση. Ἐτσι, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἑλλάδα περιέρχονται σέ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ δυτικὴ Εὐρώπη ἐδῶ καὶ πολλές δεκαετίαι.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ παρακμῇ αὐτὴ οὐδέποτε μᾶς παρουσιάστηκε τόσο ἔντονα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαφόρων ἐρευνῶν ποῦ εἴχαμε κάνει στὶς διάφορες γραμματεῖες κοινοτήτων. Οἱ κοινοτικοὶ γραμματεῖς ἔχουν μίαν ὑποκειμενικὴ ἄποψη γιὰ τὴν εξέλιξη τοῦ χωριοῦ τους, ἄποψη πολὺ περισσότερο αἰσιόδοξη ἀπ' ὅ,τι ἐπιτρέπει ἡ πραγματικὴ εξέλιξη. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτῆ: ὁ τάδε κάτοικος τοῦ χωριοῦ ἔφυγε γιὰ τὴ Γερμανία ὅσοι ἔφυγαν γιὰ τὴν Ἀθήνα ἢ γιὰ τὴ γειτονικὴ πόλη θεωροῦνται πάντοτε κάτοικοι τοῦ χωριοῦ.

α) *Οἱ παρακμάζουσες περιοχές* εἶναι πολὺ περισσότερες καὶ μὲ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅ,τι ἦταν τὴν προηγούμενη περίοδο. Ἡ ὄρεινὴ περιοχή ποῦ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τὸ Πήλιο ἐξακολούθησε νὰ χάνει μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ της: οἱ κοινότητες τοῦ Ὀλύμπου ἔχασαν 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους μέσα σέ 10 χρόνια καὶ τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὶς ὄρειναις κοινότητές τῆς Ὀσσας (Σπηλιά, Ἀνατολή).

Στὸ Πήλιο, ἡ κεντρικὴ περιοχή ἐξακολουθεῖ νὰ χάνει πάνω ἀπὸ 15%, κάποτε δὲ καὶ ἀπὸ τὸ 20% τοῦ πληθυσμοῦ της, ἐνῶ οἱ γύρω ἀπ' τὸ συγκρότημα τοῦ Βόλου κοινότητες πληττοῦνται σοβαρὰ ἀπὸ τὶς ἀναχωρήσεις μὲ προορισμὸ τὸ θεσσαλικὸ λιμάνι.

Ἡ Ὀθρυς καὶ ἡ Πίνδος παρουσιάζουν ἐπίσης ἀξιοσημείωτη μείωση ἰδίως στὴν περιοχή τῶν

Ἐργάτων, ὅπου μερικές κοινότητες χάνουν 30% τῶν κατοίκων τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ' αὐτό συντελοῦν δύο φαινόμενα: ἡ συνηθισμένη μετανάστευση καί οἱ πολυάριθμες ἀναχωρήσεις πού ὀφείλονται στήν ἀπόλυτα γαῖαν ἀπό τή λίμνη τοῦ φράγματος τοῦ Ταυρωποῦ.

Ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ ἴδια στά Χάσια καί τά Ἄντιχάσια. Ἡ μείωση αὐτή δείχνει μιὰ σαφή ἀναστροφή τήσας, δεδομένου ὅτι μέχρι τό 1961 ἡ ἰσχυρή γεννητικότητα ἐπέφερε σημαντική ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀντίθετα, ὁ πληθυσμός διατηρεῖται πολύ καλύτερα στίς ὄρεινές περιοχές τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνος.

Τό νέο φαινόμενο εἶναι ὅτι ἡ παρακμή αὐτή πλήτεται καί τήν πεδινή περιοχή, ὅπως καί τήν περιοχή τῶν λόφων. Οἱ κεντρικοί λόφοι τῆς Θεσσαλίας, τά Ρεβένια, ἔχασαν 29 ἕως 30% τοῦ πληθυσμοῦ τους κατά κοινότητα: πρόκειται γιά περιοχή ἡ ὁποία παράγει ἀποκλειστικά δημητριακά. Ἡ μηχανοποίηση τῶν καλλιεργειῶν καί τῆς συγκομιδῆς ἀύξηση κατά πολύ τήν ὑποαπασχόληση καί δικαιολογεῖ τίς ἀναχωρήσεις.

Στήν πεδιάδα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, τό σύνολο σχεδόν τῶν κοινοτήτων (ἐκτός ἀπό δύο) παρουσιάζει ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ στίς ἀγροτικές ζώνες. Ἡ παρακμή εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς στά χωριά στά ὁποῖα ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἐπέτρεπε τή διατροφή πολυάριθμου πληθυσμοῦ σέ ἔδαφος μή ἀρδεύομενο.

Στήν πεδιάδα τῆς Ἄνατολικῆς Θεσσαλίας, οἱ ἀγροτικοί πληθυσμοί ἦταν σταθερότεροι.

β) *Οἱ περιοχές πού παρουσιάζουν ἀύξηση.* Στήν Ἄνατολική Θεσσαλία βρίσκονται οἱ σπάνιες ἀγροτικές ζώνες πού παρουσίασαν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους κατά τήν τελευταία μεταξύ δύο ἀπογραφῶν περίοδο. Στή Δυτική Θεσσαλία οἱ δύο ἀγροτικές κοινότητες, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός ἀξήθησε, ὀφείλουν τήν ἀύξηση αὐτή ἀναμφίβολα σέ ἰδιαίτερες περιστάσεις (ἡ κοινότητα Πρίνου τοῦ νομοῦ Τρικάλων καί ἡ κοινότητα Καλλιθύρων τοῦ νομοῦ Καρδίτσας). Ἡ μικρή κόμη τῆς Πύλης καί ἡ γειτονική κοινότητα τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος ἀξήθησαν ἀπό πληθυσμούς πού μετακινήθηκαν ἀπό τά Ἄγραφα λόγω σειсмоῦ. Ἀντίθετα, στήν πεδιάδα τῆς Ἄνατολικῆς Θεσσαλίας, πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στήν ἐπέκτασή τῆς ἀρδεύσεως ἡ πρόοδος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἄμπελωνος, ἐνῶ οἱ κοινότητες πού βρίσκονταν γύρω ἀπό τήν παλιά λίμνη τῆς Κάρλας ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη καλλιέργεια τῆς τελευταίας. Ἡ προσέγγιση τοῦ νεροῦ καί ἡ δυνατότητα ἐντατικότερης καλλιέργειας δικαιολογοῦν τήν ἐλαφρά ἀύξηση πληθυσμοῦ τῶν ὁποία παρουσίασαν μερικά χωριά, ὅπως τό Στεφαναβίκιο.

Στήν παραλιακή περιοχή οἱ ζώνες πού παρουσιάζουν ἀύξηση εἶναι σπάνιες: αὐτό συμβαίνει μέ μιὰ

κοινότητα τοῦ δέλτα τοῦ Πηνειοῦ, ὅπου οἱ ἀρδεύομενες ἐπιφάνειες ἀξήθησαν πολύ. Ἄλλα χωριά ὀφείλουν τήν ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους σέ ἐξωαγροτικούς λόγους: ἡ πρόοδος τῆς νέας Ἀγγιάλου συνδέεται μέ τή γειννίαση μιᾶς ἀεροπορικῆς βίας, ἐνῶ μερικοί παράκτιοί οἰκισμοί τοῦ Παρασητικοῦ κόλπου, ὅπως τά Καλά Νερά, ἡ Μηλίνα καί τά Ἄνω Λεχώνια ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν τουριστική κίνηση. Ἀτά ὅμως ἀφοροῦν μόνο ἡμι ἐντέλως περιορισμένη ζώνη. Τελικά, οἱ μόνες περιοχές πού παρουσιάζουν αἰσθητή ἀύξηση πληθυσμοῦ εἶναι οἱ πόλεις:

	Πληθυσμός τό 1961	Πληθυσμός τό 1971
Βόλος	67.000	51.220
Νέα Ἰωνία	18.000	19.955
Συγκρότημα Βόλου		
Λάρισα	56.000	70.000
Τίρναβος		10.687
Τρίκαλα		38.740
Καρδίτσα		25.830

Ἡ ἀύξηση αὐτή εἶναι ἐξ ἄλλου ἄνιση: στόν Τίρναβο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενούς τομέα δέν μπόρεσε νά ἰσοφαρίσει τίς ἀναχωρήσεις τοῦ σημειώθηκαν ἀνάμεσα στούς κεινοκαλλιεργητές καί ὁ ὀλικός πληθυσμός ἐλάττωθηκε. Στό Βόλο οἱ δυσχέρειες τοῦ δευτερογενούς τομέα ἐξηγοῦν τή σχετική μικρή ἀύξηση τοῦ συγκροτήματος, πού παρουσιάζεται στούς ἀκράιους συνοικισμούς, ἐνῶ ὁ Βόλος καί ἡ Νέα Ἰωνία στεροῦνται χώρου γιά οἰκοδόμηση καί παρουσιάζουν ἐλάχιστη ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πρόοδος τῆς Καρδίτσας δέν εἶναι σημαντικότερη: ἡ πόλη παραμένει ἀγροτική ἄγορα καί μικρό διοικητικό κέντρο, ὅπου καμιά ἄλλη δραστηριότητα δέν διαδέχθηκε τήν ἀναζωπύρωση πού σημειώθηκε δταν πρό δέκα περίοι ἐνῶν εἶχε κατασκευασθεῖ τό φράγμα τοῦ Μέγδοβα.

Οἱ δύο πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀύξηση εἶναι περισσότερο σημαντική, εἶναι τά Τρίκαλα καί ἡ Λάρισα, οἱ ὁποῖες τείνουν νά ἐμφανίζονται ἄν πραιοῦσες τῆς Δυτικῆς καί Ἄνατολικῆς Θεσσαλίας ἀντίστοιχα. Μέ ἀύξηση 35%, μέσα σέ δέκα χρόνια τά Τρίκαλα ἐρχονται στήν πρώτη σειρά, μολονότι ὁ βιομηχανικός τομέας παρουσιάζει μικρή μόνο ἀνάπτυξη.

Ὅσον ἀφορᾷ τή Λάρισα, τό ποσοστό ἀξήσέως τῆς (30%) εἶναι ἀκριβῶς ὁμοῖο μέ τό ποσοστό τῆς προηγούμενης δεκαετίας, πράγμα πού πιστοποιεῖ μιὰ ὄραια συνέχεια ὡς πρός τήν πρόοδο.

Σημειώνουμε ἄκόμη ὅτι μεταξύ τῶν μικρῶν κέντρων ἀπό 5.000 ἕως 10.000 κατοίκους, μερικά, ὅπως ἡ Καλαμπάκα καί ἡ Ἐλασσόν, παρουσίασαν σημαντική ἀύξηση πού ὀφείλεται βασικά στήν ἐμπορική καί διοικητική τους δραστηριότητα.

Ἔστερα ἀπ' ὅλα αὐτά, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Θεσσαλία ὀφείλει στὴν καλὴ διατήρηση τῶν πόλεων τῆς τοῦ γεγονός ὅτι ἔχει διατηρήσει σχεδὸν ἄθικτο τὸν ὄγκο πληθυσμοῦ τῆς.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἰσορροπήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὶς ἀγροτικές περιοχές. Ὁ ρόλος τῆς ἀρδεύσεως

Μπορεῖ νὰ πει κανεὶς ὅτι στὴ Θεσσαλία ὅλες οἱ περιοχές ξηρῆς καλλιέργειας ἔχουν πλεόνασμα ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Ἡ ὑπερβολικὴ χρῆση μηχανικῶν μέσων ἐλάττωσε σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγκαῶν γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν ἡμερομίσθιων, καὶ ἀπ' αὐτὸ προέκυψε πλεόνασμα ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δεδομένου ὅτι ἡ παραγωγή αὐξήθηκε ἀντίστοιχα, ἡ ὑποαποσχόληση αὐτὴ δὲν ἔγινε αἰσθητὴ ἀπὸ τοὺς γεωργοὺς ἐγκαίρως. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι πραγματικὴ.

Ἐπὶ πλεόν, σὲ ὅλες τὶς ὄρεινές περιοχές ὑπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες πού προέρχονται ἀπὸ τὶς δυσχέρειες τῆς κυκλοφορίας, ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ συλλογικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἔκταση τοῦ καλλιεργούμενου ἐδάφους, καὶ ἀπὸ τὶς δυσκολίες τῆς κτηνοτροφίας.

Μέ τις συνθήκες αὐτές, οἱ μόνες περιοχές στὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει ἂν ὄχι αὐξηση τοὐλάχιστο διατήρησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὸ σημερινὸ του ἐπίπεδο, εἶναι ἐκεῖνες πού ἔχουν ἀρδύσει. Στὴ Θεσσαλία εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ κανεὶς τὸ ρόλο τῆς ἀρδεύσεως στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ περιορισμένες περιπτώσεις, ἡ ἀρδύση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνοίγουν φρέατα ἐγκαθιστώντας ἀντλία πού κινεῖται μὲ κινητήρα, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ κρίνεται ἀποδοτικὴ, ἀφοῦ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ θέση τοῦ ὑδάτινου ὑποστρώματος.

Δύο περιοχές στὴ Θεσσαλία ἐνοήθησαν μέχρι τώρα μὲ τὴν ἐγκατάσταση πλήρους δικτύου ἀρδεύσεως: ἡ περιοχὴ Μάτι Τυρνάβου καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Μέγδοβα.

1. Τὸ Μάτι Τυρνάβου

Ἡ μελέτῃ τῆς δημογραφικῆς ἐξελιξέως τῆς περιοχῆς Μάτι Τυρνάβου εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἡ ἔναρξη τῆς ἀρδεύσεως χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1955. Εἰκοσι χιλιάδες στρέμματα ποτίζονται ἀπὸ δύο ὑπόγειες πηγές τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσι ἀνέρχεται σὲ τρία κυβικὰ μέτρα κατὰ δευτερόλεπτο.

Ἐπὶ πλεόν, ἔξω ἀπὸ τὸ Μάτι Τυρνάβου καὶ στὴν ἴδια περιοχὴ, ἓνα παλιὸ ἀλλάκι ἐνωμένο μὲ μιά διακλάδοση τοῦ ποταμοῦ Τιταρῆσιου ἐπιτρέπει τὴν ἀρδύση 3.500 στρεμμάτων. Τέλος, ἡ ἀφθονία τοῦ ὑπό-

Οἱ καλλιέργειες στὴν ἀρδευόμενῃ ζώνῃ Μάτι Τυρνάβου κατὰ τὸ 1968

Βαμβάκι	12.600
Πεπόνια καὶ καρπούζια	1.719
Ἀραβόσιτος	1.177
Ζαχαρούετλα	995
Καπνός	903
Ὀπωρῶνες	534
Μηδικὴ	417
Τομάτες	361
Ἄλλα λαχανικὰ	145
Δημητριακὰ	253
Ἀμπέλια	137
Διάφορα	29
Σύνολο	19.270

γειοῦ ὑδάτος ἐπέτρεψε τὴ γρήγορη ἐπέκταση τῆς ἀτομικῆς ἀρδεύσεως, μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἀντλιῶν.

Μιά καὶ λείπει κάθε σημαντικὴ αὐξηση τῆς ἀπασχολήσεως τόσο στὸ δευτερογενῆ ὅσο καὶ στὸν τριτογενῆ τομέα, πρέπει νὰ ἀποδοσομε τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἀρδύση. Στὴν πόλη τοῦ Τυρνάβου, τὸ 1961, 53% τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή ἡ ὑψηλότερη ἀναλογία μεταξὺ τῶν θεσσαλικῶν πόλεων πού ἀριθμοῦν πάνω ἀπὸ 10.000 κατοίκους, ζοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ γεωργία. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἄλλαξε πολὺ ἀπὸ τότε, καὶ ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Τυρνάβου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ συρροή ἀγροτῶν-ἐργατῶν, πού ἦταν βέβαιοι ὅτι θὰ ἔβρισκαν ἐκεῖ κανονικὴ ἀπασχόληση. Πράγματι, τὰ μεγάλα ἔργα στὴν περιοχὴ Τυρνάβου γίνονταν κατὰ παράδοσι ἀπὸ ἀγρότες-ἐργάτες, πρὸνχόμενους ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἐλασσόνας. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἔβρισκαν ἐργασία, χάρι στὴ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐφαρμοζόμενων καλλιεργειῶν, δλόκληρο τὸ χρόνο, στοὺς ἀμπελώνες, στοὺς ὀπωρῶνες, στὴ συγκομιδὴ τοῦ βαμβακιοῦ, τοῦ καπνοῦ, τῶν ἐλαιῶν κτλ. Αὐτοὶ ἐγκαθίστανται ὀριστικὰ καὶ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀγόραζαν κτήματα, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὰ μέσα. Στὸν Ἄμπελιαν, τὸ πλουσιότερο ἀπ' τὰ χωριά τῆς περιοχῆς, ὁ πληθυσμὸς ἀνέβηκε μὲ τὴν ἀπογραφή ἀπὸ 4.050 σὲ 7.000 κατοίκους, λόγω τῆς καθόδου ἀγροτῶν-ἐργατῶν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ὀρεισιῶν ποταμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὶς ἐποχικὲς τοὺς μετακινήσεις. Στὸ Φαλάμι, ἄλλο χωριὸ τῆς παραπάνω ζώνης, ἡ κατάστασι εἶναι ἀκριβῶς ἴδια καὶ σημειώθηκε αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 25%.

Στὴν περίπτωσι τοῦ χωριοῦ Μάτι Τυρνάβου, ἀφ' ἐνός ἡ αὐξηση τῶν ἀρδευόμενων ἐκτάσεων, ἀφ' ἑτέρου ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐφαρμοζόμενων καλλιεργειῶν προκάλεσε τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς ἀπασχολήσεως καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Ἡ περιοχὴ τοῦ Μέγδοβα

Ἡ ἀρδευόμενῃ ζώνῃ τοῦ Μέγδοβα διευθετήθηκε πολὺ ἀργότερα: ἡ ἀρδύση ἄρχισε κατὰ τὸ 1966. Σήμερα ἐκτείνεται σὲ 21.500 στρέμματα.

Ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν στήν ἀρδευόμενη ζώνη Μέργοβα (σέ στρέμματα)

	1966-67	1967-68	1968-69
Δημητριακά	20.200	13.700	7.570
Βαμβάκι	2.280	7.250	12.370
Μηδική	1.600	2.740	3.600
Ἀραβόσιτος	1.000	2.040	3.800
Διάφορα	6.920	6.270	4.660

Ἐπίσης ὁ πίνακας δείχνει ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ταχεία. Ἐν τούτοις δέν ξεπεράστηκε ἕως τώρα τό φαινόμενο τῆς συρροῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἔγινε στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Μάτι Τιρναβῶν. Στό χωριό Παλαιοεκκλησιά, τό ὁποῖο πήραμε σάν παράδειγμα γιατί βρίσκεται ὀλόκληρο μέσα στήν ἀρδευόμενη ζώνη, ἡ φαινομενική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται ἐξ ὀλοκλήρου στήν ὑπεροχή τῶν γεννήσεων σέ σχέση μέ τούς θανάτους. Ἐναντιβόλα, οἱ πρόδοι τῆς ἀρδεύσεως σταμάτησαν τή μεταναστευτική κίνηση πρὸς τό ἐξωτερικό. Ἄλλ' ἡ ἔκταση γῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει κατά μέσον ὄρο σέ κάποια οἰκογένεια, εἶναι πάρα πολύ μικρή ὥστε νά ἐπιτρέπει κι ἄλλον τεμαχισμό: Τό ἕνα τρίτο τῶν οἰκογενειῶν τοῦ χωριοῦ ἔχει λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, οἱ δέ πολυμελέστερες οἰκογένειες καλλιεργοῦν 30 περίπου στρέμματα κάθε μιά. Ἡ ἔκταση αὐτή μαζί μέ τήν καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ ἐπιτρέπει ἐνῆς κανονικῆς εἰσόδου, δύσκολα ὅμως θά μπορούσε κανεῖς νά προβλέψει προσέλευση ἄλλων ξένων οἰκογενειῶν στό χωριό.

Προσπάθειες ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων μέ βάση τά παραπάνω δεδομένα

Φαίνεται λοιπόν ὅτι οἱ μόνες ἀγροτικές περιοχές πού θά ἦταν δεκτικές αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τους εἶναι ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἡ ἀρδευση θά καθιερωθεῖ ἀγροτική οἰκονομία πού ἀπαιτεῖ πολλά ἐργατικά χέρια καί πού ἐπιτρέπει σέ μία οἰκογένεια νά ζεῖ σέ περιορισμένη ἔκταση γῆς.

Φαίνεται ὅτι ἀποκλείεται ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακα ἢ τοῦ ζαχαρότευτλου νά ἐπιτρέπει τή συντήρηση ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μέ πυκνότητα μεγαλύτερη τῆς σημερινῆς.

Κατά τά προσεχῆ χρόνια δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γενικά οἱ ἀρδευόμενες περιοχές θά διατηρήσουν τόν πληθυσμό τους καί μάλιστα θά τόν αὐξήσουν ἂν ἔχουν καλλιέργειες λαχανικῶν, ἀλλιῶς δέν μπορεί νά περιμένει κανεῖς ὅτι θά ἀποτελέσουν ζώνες ἔλξεως ἔναντι τῶν λιγότερο εὐνοημένων περιοχῶν.

Ἐξ ἄλλου, αὐξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι δυνατή μόνο ἐφ' ὅσον ἡ μέση πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ δέν εἶναι πολύ μεγάλη. Στήν περίπτωση τῆς περιοχῆς Τρικάλων, ὅπου ἡ πυκνότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ξεπερνάει τοῦς 100 κατοικοῦς κατά μ², ἀποκλείεται νά περιμένει κανεῖς αὐξηση

τῆς ἀπασχολήσεως, μεταβολή τῶν καλλιεργειῶν ἢ βελτίωση τοῦ συστήματος κατανομῆς τοῦ νεροῦ.

Κατανομή τῆς ἀπασχολήσεως κατά περιοχές στή Θεσσαλία

Θά προσπαθήσουμε ἐδῶ νά καταρτίσουμε τυπολογία τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Θεσσαλίας, ἀπό ἀποψη ἀπασχολήσεως στό παρόν καί στό μέλλον.

Ἀπό τό 1951 μέχρι τό 1961 ἡ Θεσσαλία σημείωσε ἐτήσια αὐξηση πληθυσμοῦ κατά 1%, ἤτοι κατά 6.000 ἕως 7.000 ἄτομα τό χρόνο.

Ἔτη	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Γεννήσεις	12.934	12.671	12.394	12.600	12.381	12.654	13.020
Θάνατοι	4.460	4.790	4.809	4.906	4.853	4.807	-
Φυσική αὐξηση	8.474	7.880	7.185	7.694	7.528	7.847	-
Μετανάστευση	1.019	3.754	5.067	6.240	6.478	4.257	-

Ἐπίσης ὁ πίνακας μᾶς δείχνει ὅτι κατά τή δεκαετία 1961-1971 θά ἔχουμε πιθανόν μικρότερη αὐξηση τοῦ θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ: ἡ μετανάστευση δεκαπλασιάστηκε ἀπό τήν προηγούμενη περίοδο καί φαίνεται ὅτι γιά τό σύνολο τῶν δέκα χρόνων θ' ἀπορροφήσει αὐτή τοῦλάχιστον τό ἡμισο μᾶς φυσικῆς αὐξήσεως κατώτερης τῶν 8.000 κατ' ἔτος. Ὁ πίνακας δέν λαμβάνει ἐπίσης ὑπ' ὄψη τίς ἀνταλλαγές τοῦ πληθυσμοῦ μέ τίς ἄλλες ἐπαρχίες. Αὐτές ὅμως ἐξ αἰτίας τῆς ἐλκτικῆς δυνάμεως τῆς Θεσσαλονίκης καί πρό παντός τῆς Ἀθήνας, πολύ ἰσχυρότερης ἀπό τήν ἐλξη πού ἀσκοῦν οἱ θεσσαλικές πόλεις, πρέπει νά εἶναι δυσμενεῖς γιά τή Θεσσαλία. Κατά τή γνώμη μας, ἡ ἐτήσια αὐξηση θά ἔπρεπε νά εἶναι 2.000 ἕως 3.000 ἄτομα τό ἀνάτατο ὄριο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι 5.000 ἕως 6.000 ἄτομα ἐγκαταλείπουν τή Θεσσαλία κάθε χρόνο.

Ἡ δημογραφική μας μελέτη πρέπει νά μᾶς ἐπιτρέψει νά καθορίσουμε ἀπό ποιά περιοχή προέρχεται τό ἐργατικό αὐτό δυναμικό.

α) Οἱ δεξαμενές (reservoir) ἐργατικοῦ δυναμικοῦ

Ἐπίσης ὁ πρῶτος τύπος περιοχῆς εἶναι ἐκεῖνος πού προμηθεύει ἐργατικό δυναμικό. Θά τόν ἀποκαλέσουμε «δεξαμενή». Ὑπάρχουν πολλοί τύποι «δεξαμενῶν».

Οἱ ὑπό ἐξάντληση δεξαμενές

Τά Βλαχοχώρια τῆς Πίνδου ἀποτελέσαν πηγή μεγάλου μεταναστευτικοῦ ρεῦματος μέ προορισμό τίς μεγάλες πόλεις. Σήμερα ὅμως ὁ μόνιμος πληθυσμός εἶναι ὀλιγάριθμος καί πρέπει νά θεωρήσουμε τήν

περιοχή αυτή σαν τόπο παραθερισμού, στον οποίο οι δυνατότητες κινητοποιήσεως του έργατικού δυναμικού είναι λιγοστές.

Τά ανατολικά όρη: Πήλιο, Μαυροβούνι, Όσσα, Όλυμπος

Η αναλογία των γερόντων είναι σ' αυτά ύψηλή, πάντοτε σχεδόν ανώτερη από το 10%, τό δέ ποσοστό γεννητικότητας χαμηλό, μεταξύ 12,5 και 15%. Η φυσική αύξηση του πληθυσμού κυμαίνεται συχνά μεταξύ 3 και 5%. Ο πληθυσμός ελαττώνεται έδω και πολύ καιρό, πρό πάντων στό Πήλιο. Υπάρχουν όμως ακόμη δυνατότητες μεταναστεύσεως, τίς όποιες μπορεί κανείς νά ύπολογίσει σέ 1% έτησίως. Ολικός πληθυσμός 60.000 κάτοικοι περίπου. Έτήσια έξοδος: 600 κάτοικοι.

Τά νότια τής έπαρχίας Άλμωρο

Και εκεί επίσης ή αναλογία των γερόντων είναι συχνότατα ανώτερη από 10 έως 12%. Μπορεί κανείς νά ύπολογίσει έξοδο έργατικού δυναμικού 1% κάθε χρόνο. Ολικός πληθυσμός 10.000 κάτοικοι περίπου. Έξοδος 1% περίπου έτησίως, δηλαδή 100 κάτοικοι.

Οί υπό σταθεροποίηση δεξαμενές

Πρόκειται γιά περιοχές μέ ύψηλή γεννητικότητα και χαμηλή θνησιμότητα, στίς όποιες ή έτήσια αύξηση είναι 2 έως 2,5%, και όπου τό σύνολο τής αύξήσεως αυτής άπορροφάται από τή μετανάστευση μέ προορισμό τό έξωτερικό, και από τήν έξοδο των άγρότων πρός τίς πόλεις.

Πρόκειται γιά τήν έπαρχία Έλασσόνοσ και τά ανατολικά τμήματα των έπαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων. Όσον άφορά τίς περιοχές, όπου δέν μπορεί κανείς νά προβλέπει έπέκταση τής άρδεύσεως, ή σημερινή κίνηση έξόδου άναγκαστικά θά συνεχισθεί. Στίς πεδινές περιοχές είναι δυνατόν ό περιορισμός των δικτύων άρδεύσεως νά έχει σαν άποτέλεσμα τό τέλος τής έξόδου, μέ τήν έντατικοποίηση των καλλιεργείων. Άλλά ή πεδινή αυτή περιοχή πάσχει ήδη από πολύ ισχυρή πυκνότητα πληθυσμού (συχνά πάνω από 100 κατοίκους κατά μ²), και δέν φαίνεται δυνατή ή παραπέρα αύξηση του άγροτικού πληθυσμού. Επομένως, μπορεί νά ύπολογίσει κανείς σέ όλη τήν παραπάνω εύρεία περιφέρεια, έξοδο του πληθυσμού σέ ποσοστό τουλάχιστον 2% τό χρόνο.

Ο πληθυσμός τής παραπάνω ζώνης (έκτός από τίς πόλεις) κατά τό 1961 ήταν ό έξής:

Έπαρχίες

Έλασσόνοσ	48.000
Καλαμπάκας (Άνατ. τμήμα)	27.000
Τρικάλων (Βόρειο τμήμα)	50.000
Καρδίτσης (Άυτικό τμήμα)	55.000
Σύνολο	180.000

Μέ αναλογία 2% έτησίως (άσθενής ύπόθεση): έτήσιες διαθεσιμότητες έργατικού δυναμικού: 3.600 άτομα

Μέ αναλογία 3% έτησίως (ισχυρή ύπόθεση): έτήσιες διαθεσιμότητες έργατικού δυναμικού: 5.400 άτομα

Δεξαμενές υπό ανάπτυξη

Τά Ρεβένια, λόφοι μεταξύ Λάρισσας και Φαρσάλων, όπου ή πυκνότητα του πληθυσμού δέν είναι πολύ μεγάλη, όπου όμως ή οικονομία, στηριζόμενη άποκλειστικά στήν καλλιέργεια δημητριακών, δέν μπορεί νά γίνει έντατική λόγω έλλείψεως νερού γιά τήν άρδευση, και όπου άναγκαστικά λόγω τής χρήσεως μηχανικών μέσων ύπάρχει ύποαπασχόληση, ό πληθυσμός πρέπει νά ελαττωθεί. Τμήμα τής έπαρχίας Φαρσάλων και ή περιοχή του Βελεστίνου στήν έπαρχία του Βόλου βρίσκονται στήν ίδια κατάσταση. Ολικός πληθυσμός: 20.000 κάτοικοι περίπου. Διαθέσιμος: 1 έως 2% έτησίως, δηλ. 200 έως 400 κάτοικοι. Σύνολο διαθέσιμου πληθυσμού από τίς δεξαμενές: Άσθενής ύπόθεση: 4.500 κάτοικοι. Ισχυρή ύπόθεση: 6.500 κάτοικοι.

β) *Τό ύπόλοιπο των άγροτικών περιοχών*

Οί ύπόλοιπες άγροτικές περιοχές δέν άποτελοϋν άκριβώς δεξαμενές έργατικού δυναμικού, αλλά και άν ακόμη ό πληθυσμός εξακολουθήσει ν' αύξάνει σέ αυτές, θά συμβάλει συχνά μέρος του φυσικού πλεονάσματος νά προορίζεται γιά τή μετανάστευση, δηλαδή νά κατευθύνεται πρός τίς πόλεις τής έπαρχίας ή του ύπόλοιπου τής Έλλάδος.

Τό ύπόλοιπο του άγροτικού πληθυσμού τής Θεσσαλίας αντιπροσωπεύει 200.000 κατοίκους περίπου. Άν τό διαθέσιμο κατ' έτος έργατικό δυναμικό είναι τής τάξεως του 0,5%, θά έχουμε 1.000 κατοίκους: άν αυτές είναι 1%, θά έχουμε 2.000 κατοίκους κάθε χρόνο, οί όποίοι θά είναι πιθανόν νά ανεχωρήσουν.

Γενικό σύνολο

Τό γενικό σύνολο του κινητοποιήσιμου έργατικού δυναμικού είναι συνεπώς τής τάξεως των 5.500 έτησίως (άσθενής ύπόθεση) μέχρι 8.500 έτησίως (ισχυρή ύπόθεση).

Ανατόπιτες απορροφήσεως τίς όποιες έχει ή Θεσσαλία

Ό αστικός πληθυσμός της Θεσσαλίας είναι σήμερα της τάξεως τών 300.000 κατοίκων. Μέ βάση τά αποτελέσματα της περιόδου 1951-1961 μπορούμε νά δεχθούμε ότι ό πληθυσμός αυτός αυξάνεται κατά 2 έως 2,5% έτησίως, δηλαδή κατά μέσον όρο αύξηση ίσχυρότερη στη Λάρισα, λιγότερο ίσχυρή στό Βόλο. κατά 4.000 έως 5.000 άτομα. Τό τμήμα της φυσικής αύξήσεως είναι της τάξεως του 1%, δηλαδή τών 2.000 ατόμων, τό τμήμα της μεταναστεύσεως, από 1 έως 1,5%, δηλαδή τών 2.000 έως 3.000 ατόμων. Συνεπώς, άφοϋ ή προσφορά άνέρχεται σέ 5.500 μέχρι 8.500 άτομα έτησίως, υπολείπονται, στην καλύτερη περίπτωση, 2.500 άτομα, στη χειρότερη, 6.500 άτομα τά όποια θά πρέπει νά ζητούν εργασία άλλου κάθε χρόνο.

Σκοπός κάθε διευθετήσεως κατά περιοχές θά πρέπει νά είναι ή διατήρηση του πληθυσμού στον τόπο του, είτε με την έντατικοποίηση της γεωργίας, είτε με τή δημιουργία άπασχολήσεως στις πόλεις, τόσο στό δευτερογενή όσο και στον τριτογενή τομέα.

Η πρώτη λύση είναι εκείνη πού πρέπει νά προκύψει από τήν εκτέλεση έργων άρδεύσεως. Πρέπει όμως νά τονίσουμε ότι στίς περισσότερες περιπτώσεις, τά έργα αυτά δέν θά εκτελεσθούν σέ ζώνη στην όποια ή άρδευση είναι άγνωστη, αλλά σέ ζώνη όπου αυτή εφαρμόζεται από άτομική πρωτοβουλία. Συνεπώς, ή βελτίωση θά είναι σχετική και δέν θ' άποτελεί άνάτροπή. Έπομένως ή προσπάθεια θά πρέπει νά άφορά κυρίως τίς πόλεις.

III. μέρος δεύτερο: αστική τυπολογία

1. Ό όγκος του αστικού πληθυσμού

Ό πρώτος τύπος κατατάξεως τών πόλεων είναι εκείνος πού τίς κατατάσσει με βάση τό μέγεθός τους. Είναι γνωστό ότι ή ελληνική στατιστική διακρίνει τόν πληθυσμό σέ άγροτικό (λιγότεροι από 2.000 κάτοικοι), ήμισιαστικό (2.000 μέχρι 10.000), και αστικό.

Έτσι, υπάρχουν στη Θεσσαλία 5 πόλεις (άν υπολογίσουμε μαζί τό Βόλο και τή Νέα Ίωνία): ό Βόλος, ή Λάρισα, τά Τρίκαλα, ή Καρδίτσα και ό Τίρναβος.

Όσον άφορά τόν ήμισιαστικό πληθυσμό, αυτός είναι συγκεντρωμένος σέ 36 κέντρα, τών οποίων ό πληθυσμός κυμαίνεται μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων.

Τό πρόβλημα είναι άν οι δύο αριθμοί τών 2.000 και 10.000 κάτοικοι άνταποκρίνονται σέ όρια αστικών κατηγοριών.

Κατά τή γνώμη μας, και νομίζουμε ότι θά τό άποδείξουμε, αυτό είναι άλήθεια ως προς τό όριο τών

2.000 κατοίκων, λιγότερο βέβαιο όμως ως προς τό όριο τών 10.000.

2. Δημογραφία διαφόρων πόλεων

1) Γεννητικότητα

Έυολογίσαμε τά ποσοστά γεννητικότητας και γονιμότητας για τήν περίοδο 1960-1962 (τρία χρόνια). Ό πίνακας δείχνει ότι οι πόλεις εμφανίζονται σχεδόν παντού με ποσοστό γεννητικότητας και πρό παντός με ποσοστό γονιμότητας άσθενέστερο. Συσχετίσαμε τόν αριθμό γεννήσεων κατά τήν περίοδο της υπό μελέτη τριετίας προς τόν αριθμό τών γυναικών τών ηλικίας 15 μέχρι 44 χρόνων κατά τό 1961. Ό τρόπος αυτός υπολογισμού τό ποσοστό γονιμότητας έχει τό πλεονέκτημα νά εξουδετερόνει τήν επίπτωση της κατά ηλικία συνθέσεως του πληθυσμού. Θά διαπιστώσουμε ότι σέ μερικές περιπτώσεις (στους νομούς Μαγνητικής) οι πόλεις υπερτερούν ως προς τό ποσοστό γεννητικότητας, αλλά τό αντίστροφο ίσχυει ως προς τό ποσοστό της γονιμότητας. Τή μόνη εξαίρεση άποτελεί ή Λάρισα, όπου τά ποσοστά της γεννητικότητας και της γονιμότητας είναι σαφώς τά ίδια τόσο στην πόλη, όσο και στην ύπαιθρο.

Όσον άφορά τήν κατηγορία τών κομπολόων 2.000 μέχρι 10.000 κατοίκων, ή δημογραφική συμπεριφορά της εμφανίζεται πολύ έτερογενής: επειδή στό νομό Τρικάλων τά Μεγάλα Καλύβια έχουν γεννητικότητα 14,3% ενώ τό Νεοχώρι έχει 23,5%, χρειαζόταν μελέτη περισσότερο έμπεριστατωμένη για τήν αντιμετώπιση του ερωτήματος.

Από τό 1962 ό αριθμός τών γεννήσεων αυξήθηκε σημαντικά στίς κυριότερες πόλεις της Θεσσαλίας.

	Αριθμός γεννήσεων 1960	Γεννητικότητα 1960 %	Αριθμός γεννήσεων 1966	Έξέλιξη σέ ποσοστά %
Καρδίτσα	476	20,0	436	-8,4
Λάρισα	997	17,9	1.351	35,5
Βόλος	1.117	16,5	1.347	28,6
Τρίκαλα	563	20,1	587	4,6

Οι δύο πόλεις πού είχαν τήν πιο χαμηλή γεννητικότητα είναι εκείνες, στίς όποιες ό αριθμός τών γεννήσεων αυξήθηκε κατά τό μεγαλύτερο βαθμό. Δεδομένου ότι είναι δύσκολο νά δεχθούμε ότι ή γεννητικότητα αυξήθηκε πολύ (άν και αυτό δέν άποκλείεται λόγω του γεγονότος της συρροής τών νέων), μπορούμε νά συμπεράνουμε ότι στό Βόλο όπως και στη Λάρισα, ή αύξηση του αριθμού τών γεννήσεων είναι άνάλογη προς τό ποσοστό αύξήσεως του πληθυσμού. Στά Τρίκαλα και τήν Καρδίτσα, όπου ό αριθ-

μὸς τῶν γεννήσεων διατηρεῖται στό αὐτό ἐπίπεδο ἢ ἐλαττώνεται καί ὅπου τὸ ποσοστὸ τῆς γεννητικότητας ἦταν ὕψηλότερο, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἰσοφαρίζει ἀκριβῶς τὴν ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γεννητικότητας.

1960-1962	Ποσοστὸ γεννητικότητας %	Ποσοστὸ γονιμότητας %
Καρδίτσα (πόλη)	20,6	26,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,3	28,2
Ἀγιά	15,3	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	15,2	20,5
Ἐλασσών	18,5	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	22,5	28,1
Λάρισα	17,5	22,9
Ἀγροτικές περιοχές	17,4	22,3
Τίρναβος	13,9	17,4
Ἀγροτικές περιοχές	18,8	24,8
Φάρσαλα	18,9	24,6
Ἀγροτικές περιοχές	18,7	24,1
Ἀλμυρός	15,8	19,9
Ἀγροτικές περιοχές	14,0	25,7
Βόλος	16,1	19,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,5	21,2
Σκόπελος	12,7	18,8
Ἀγροτικές περιοχές	15,7	21,0
Καλαμπάκα	14,8	20,0
Ἀγροτικές περιοχές	24,8	31,6
Τρίκαλα	16,7	21,2
Ἀγροτικές περιοχές	22,1	27,5

2) Θνησιμότητα

Ἐπειδὴ ἀφορᾷ τὸ ποσοστὸ τῆς θνησιμότητας, εἶναι ἀκόμη δυσκολότερο νά καταλήξει κανεὶς σὲ συμπεράσματα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἰατρικῆς εἶναι νά σταθεροποιήσει τὸ πρῶτο, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῆς γεννητικότητας μπορεῖ νά παραμείνει ἰσχυρὰ διαφοροποιημένο ἐπὶ πολὺ περισσότερο χρόνο.

Οἱ διαφορὲς μεταξύ ἀστικής καὶ ἀγροτικῆς θνησιμότητας εἶναι μικρὲς στὴ Θεσσαλία. Δύο φαινόμενα ἀσκοῦν σχετικὴ ἐπίδραση: ὁ κατὰ κανόνα καλύτερος ἰατρικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν πόλεων καὶ ἡ εὐνοϊκότερη διάρθρωση (structure) κατὰ ἡλικία: τὸ τελευταῖο ὁμῶς αὐτὸ φαινόμενο δέν ἰσχύει παντοῦ.

Ἐπίσης οἱ πόλεις ἔχουν γενικά ποσοστὸ θνησιμότητας ἀσθενέστερο ἀπ' ὅτι στὴν ὑπαιθρο, ἐκτός

1960-1962	Ποσοστὸ θνησιμότητας %
Καρδίτσα (πόλη)	5,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,6
Ἀγιά (πόλη)	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	11,6
Ἐλασσών (πόλη)	4,2
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Λάρισα (πόλη)	6,7
Ἀγροτικές περιοχές	6,6
Τίρναβος (πόλη)	5,8
Ἀγροτικές περιοχές	7,3
Φάρσαλα	7,3
Ἀγροτικές περιοχές	5,9
Ἀλμυρός	8,9
Ἀγροτικές περιοχές	6,1
Βόλος	8,0
Ἀγροτικές περιοχές	9,5
Καλαμπάκα	4,5
Ἀγροτικές περιοχές	5,8
Τρίκαλα	6,6
Ἀγροτικές περιοχές	5,7

ἀπὸ δύο περιπτώσεις (τῶν Φαρσάλων καὶ τοῦ Ἀλμυροῦ). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ποσοστὰ θνησιμότητας εἶναι χαμηλότερα στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, πράγμα πού ἀντικατοπτρίζει εὐνοϊκότερη κατὰ ἡλικία διάρθρωση τόσο στὶς πόλεις ὅσο καὶ στὴν ὑπαιθρο: Καρδίτσα 5,6%, Βόλος 8,0%.

Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἐλλείψεις τῶν καταχωρίσεων, ἰδιαίτερα σημαντικὲς στὴ δυτικὴ Θεσσαλία, συντελοῦν στὴν τεχνητὴ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ θνησιμότητας.

Δέν εἶναι εὐκόλο νά καταλήξει κανεὶς σὲ γενικό συμπέρασμα ὡς πρὸς τὰ ποσοστὰ θνησιμότητας τῶν μικρῶν πόλεων, γιὰ εἶναι πάρα πολὺ ἀνόμοια.

3) Παιδικὴ θνησιμότητα

Ὁμολογοῦμε ὅτι μένουμε ἐκπληκτοὶ μπροστὰ στοὺς ἀριθμοὺς παιδικῆς θνησιμότητας, τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἦδη ὡς πρὸς τὴν περίοδο 1959-1963, οἱ θεσσαλικοὶ νομοὶ κατατάσσονται μεταξύ ἐκείνων στοὺς ὁποίους ἡ παιδικὴ θνησιμότητα εἶναι χαμηλότερη ἀπ' ὅτι στὴν Καρδίτσα, πού ἐρχεται προτελευταία κατὰ σειρά σὲ σχέση πρὸς ὅλες τὶς πόλεις τῆς Ἐλλάδος. Πρὸ πολλοῦ ἔχουν σημειωθεῖ ἀνεπάρκειες τοῦ τρόπου καταχωρίσεως τῶν γεννήσεων· αὐτὸ εἶναι φανερό στὸν παρακάτω πίνακα. Δέν βλέπουμε

Παιδική θνησιμότητα	1960	1966
Καρδίτσα (πόλη)	39‰	27‰
Άγροτικές περιοχές	26	17
Λάρισα	63	42
Άγροτικές περιοχές	28	29
Βόλος και Νέα Ίωνια	39	18
Άγροτικές περιοχές	25	18
Τρίκαλα	53	39
Άγροτικές περιοχές	27	16

κανένα λόγο που να δικαιολογεί μεγαλύτερη παιδική θνησιμότητα στις πόλεις παρά στην ύπαιθρο. Η πραγματικότητα πρέπει να είναι το αντίστροφο, αφού ο ιατρικός εξοπλισμός είναι καλύτερος στις πόλεις.

Στό σύνολό τους οι δημογραφικές πληροφορίες συμβάλλουν στο να διακρίνει κανείς κάθε πόλη, από τη γειτονική της ύπαιθρο (για τις 4 μεγάλες πόλεις, καθώς επίσης και για τόν Τίρναβο). Κάθε πόλη έχει ασθενέστερη γεννητικότητα και ασθενέστερη γονιμότητα απ' ό,τι η ύπαιθρος που την περιβάλλει. Αυτό όμως είναι αλήθεια προκειμένου για τις μεγάλες πόλεις, οι οποίες και μόνο φαίνονται ότι έχουν αυτόνομη δημογραφική συμπεριφορά. Οι κάτω τών 10.000 κατοίκων πόλεις δεν έχουν.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι οι αντιθέσεις μεταξύ της ανατολικής και δυτικής Θεσσαλίας (δηλαδή μεταξύ της Θεσσαλίας με εξελιγμένη δημογραφική συμπεριφορά και της περισσότερο καθυστερημένης) είναι ισχυρότερες απ' ό,τι οι αντιθέσεις μεταξύ πόλεως και ύπαιθρου.

Κάθε πόλη παραμένει αντανάκλαση της ύπαιθρου που την περιβάλλει, πράγμα το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι καμιά πόλη στη Θεσσαλία δεν είναι άλλη-θινή μητρόπολη.

3. Οι πόλεις έναντι των πληθυσμιακών κινήσεων

Έσωτερικές κινήσεις

Οι πόλεις είναι το κέντρο πληθυσμιακών ανταλλαγών. Πρώτα-πρώτα είναι κέντρο έλξεως ως προς το γειτονικό μ' αυτές πληθυσμό ή ως προς περισσότερο απομακρυσμένους πληθυσμούς. Από την άποψη αυτή ενδιαφέρει να σημειωθούν τα εξής:

α) Η αναλογία των δημοτών άλλων κοινοτήτων που κατοικούν στις διάφορες θεσσαλικές πόλεις κατά το 1961 (δεν πρόκειται δηλαδή μόνο για καταγόμενους από τη Θεσσαλία αλλά και από άλλες πόλεις).

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων της Θεσσαλίας, η Λάρισα έρχεται σαφώς πρώτη ως προς την αναλογία των ξένων με 43,8%, κατόπιν έρχονται (στο ίδιο επίπεδο) η Καρδίτσα (31%) και τα Τρίκαλα (36,2%) και

Άπογραφή του 1961

Πόλεις	Ποσοστό ξένων
Καρδίτσα	31,0%
Μουζακί	28,0%
Σοφάδες	12,0%
Παλαμάς	4,4%
Άγιά	29,4%
Έλασσών	43,5%
Λάρισα	43,8%
Τίρναβος	33,9%
Άμπελών	16,0%
Φάρσαλα	29,7%
Άλμυρός	20,7%
Μεϊζων Βόλος	26,0%
Άγιος Γεωργίου Ίωλκού	75,0%
Βελεστίνου	18,1%
Καλαμπάκα	36,2%
Τρίκαλα	36,2%
Φαρκαδών	16,0%

τελευταίος ο Βόλος με 26%, δηλαδή με σαφώς μικρότερη αναλογία. Η μειονεκτικότητα αυτή του Βόλου εξηγείται εν μέρει από την έλλειψη χώρου: ο δήμος Βόλου και σε μικρότερο βαθμό ο δήμος Νέας Ίωνίας έχουν σχετικά περιορισμένη επιφάνεια και η επέκταση της συσσωρεύσεως γίνεται στις γειτονικές κοινότητες των περιχώρων. Το καλύτερο παράδειγμα είναι του Άγιου Γεωργίου Ίωλκού, όπου η αναλογία των ξένων στην κοινότητα φθάνει τα 75%. Η Άγιά (38,3% ξένων) ενοείται από μία συρροή της ίδιας μορφής. Εάν συνυπολογίσουμε όμως αυτές τις γειτονικές κοινότητες, η αναλογία των ξένων στον Μεϊζων Βόλο δεν φθάνει σε ποσοστό πάνω από 28%, πράγμα που σημαίνει ότι η δύναμη του έλξεως είναι σχετικά ασθενέστερη.

Οι πόλεις των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 5.000 μέχρι 11.000 κατοίκους (διαλέγουμε τον αριθμό αυτό για να περιλάβουμε και τόν Τίρναβο) έχουν κι αυτές ισχυρή αναλογία ξένων. Η Έλασσών έρχεται στην πρώτη σειρά με 43,5% δηλαδή άλλων κοινοτήτων, αναλογία που αντικατοπτρίζει τη δύναμη της έλξεως στις κοινότητες της επαρχίας της. Επίσης, ο Τίρναβος φιλοξενεί 33,1% ξένων, η Καλαμπάκα 36,2%. Ύστερα έρχονται τα Φάρσαλα (29,7%) και ο Άλμυρός. Αντίθετα, ο Παλαμάς (4,4%) έχει πολύ μικρή αναλογία ξένων, πράγμα που μας κάνει να υποθέσουμε πολύ περιορισμένη δύναμη έλξεως.

Μεταξύ των κομποπόλεων, των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται από 2.000 μέχρι 5.000 κατοίκους, η αναλογία των ξένων ποικίλλει κατά πολύ. Είναι σχετικά ισχυρή (άνωτερη από 10%) σ' εκείνες που είναι κέντρα έλξεως και όταν ακόμη ο πληθυσμός τους είναι μικρός. Τέτοια είναι η περίπτωση του Μουζακίου (28%), που είναι κάπως ιδιότυπα, γιατί σ' αυτό έχουν άπογραφοι πολλοί όρεσιβιοι, που είχαν έλθει την ημέρα της άπογραφής για την εβδομαδιαία αγορά, των Σοφάδων (12%), του Σικουρίου

(15,6%), του Άμπελωνός (16%), των Γόνων (15,5%), της Ζαγοράς (13,1%), του Βελεστίνου (18,1%), της Νέας Αγχιάλου (16,4%), του Φαρκαδώνος (16%).

Σε μερικές περιπτώσεις όμως, ή αναλογία των ξένων αυξήθηκε από έναν αριθμό βοσκών που ζούν στην πεδιάδα μόνο το χειμώνα. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Τιρνάβου, των Γόνων και του Φαρκαδώνος, του Βελεστίνου και του Ζάρκου.

Τελικά, πρέπει νά σημειώσουμε ότι μερικές κομπόλεις, που ό πληθυσμός τους δέν φθάνει τίς 2.000 κατοίκους, παίζουν παρ' όλα αυτά τό ρόλο μικρών κέντρων: τέτοια είναι ή περίπτωση του δήμου Πύλης (17,1% ξένων) και της κοινότητας Λεονταρίου (33% ξένων).

β) Η αναλογία αυτών που γεννήθηκαν σε άλλη κοινότητα μεταξύ των άρχηγών οικογενειών δημοτών της πόλεως. Καί ή αναλογία αυτή είναι επίσης άποκαλυπτική.

Μεγάλες πόλεις	Αναλογία δημοτών που γεννήθηκαν έξω από την πόλη	Αναλογία δημοτών	Μέσος όρος A+B
			2
Καρδίτσα	42,9%	31%	36,9%
Λάρισα	71,2%	43,8%	57,5%
Βόλος	68,5%	26	47
Τρίκαλα	40,3	36,2	38,1
Τιρνάβος	32,4	33,1	32,5
Πόλεις 2.000-10.000 κατοίκων			
Μουζάκι	26,3%	28%	27%
Σοφάδες	30,2	18,0	23,2
Καλαμπάκα	31,5	36,0	33,5
Πύλη	15,9	17,1	16
Έλασσών	53,7	43,5	48,5
Φάρσαλα	45,1	29,7	37
Άγια	29,4	29,4	29
Άλμυρός	21,5	20,7	21
Συκούριον	36,5	15,6	26
Γόνοι	24,3	15,5	20
Άμπελών	47,3	16	31,5
Βελεστίνον	37	18,1	27,5
Παλαμάς	6,8	4,4	5,5
Φαρκαδών	29,7	16	22,5

Βλέπουμε ότι ή αναλογία αυτή συμφωνεί μέ την αναλογία των μή δημοτών. Έπιτρέπει νά καθορίσουμε κάποια ιεραρχία των πόλεων, όταν βρούμε τό μέσο όρο, και δίνει μία καλή ιδέα για τί δυναμικότητα των διαφόρων πόλεων.

Πράγματι, εάν εξετάσουμε την κατηγορία των πόλεων στις όποιες τό ποσοστό υπερβαίνει τό 35%, έχουμε τίς 4 μεγάλες πόλεις και επί πλέον την Έλασσώνα και τά Φάρσαλα, που είναι οι δύο μέσης σπουδαιότητας πόλεις των όποιων ή έλξη είναι ισχυρότατη.

Ακολουθούν οι πόλεις των όποιων τό ποσοστό κυμαίνεται από 30 έως 35%: ό Τιρνάβος, ή Καλαμπάκα και ό Άμπελών. Άπ' αυτές δύο είναι πρωτεύουσες επαρχίας και μία πόλη, ή όποια προσελκύει άγρότες που προέρχονται από ευρεία περιοχή. Οι περισσότερες από τίς άλλες μικρές πόλεις έχουν ποσοστό κυμαινόμενο μεταξύ 20 και 30%.

Η εξαίρεση του Παλαμά είναι ενδιαφέρουσα: ό Παλαμάς, άν και είναι μία πολύ μεγάλη άγροτική κομπόλη (μέ 7.000 κατοίκους σήμερα), εν τούτοις δέν άσκει καμιά έλξη στή γύρω του περιοχή.

γ) Η αναλογία άρχηγών οικογενειών και άτομων που γεννήθηκαν έξω από τη Θεσσαλία, έγγεγραμμένων στο Διητολόγιο. Η αναλογία αυτή μέ φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τόν καθορισμό των πόλεων, των όποιων ή άκτινοβολία υπερβαίνει τό αυστηρά τοπικό πλαίσιο:

Μεταξύ των 4 μεγάλων πόλεων, τό άποτέλεσμα είναι τό έξης:

Λάρισα	36,1% (άπό τους όποιους 12,1% πρόσφυγες)
Βόλος	32,6% (άπό τους όποιους 17,6% πρόσφυγες)
Τρίκαλα	13,8% (άπό τους όποιους 2,2% πρόσφυγες)
Καρδίτσα	9,1% (άπό τους όποιους 0,8% πρόσφυγες)

Εάν εξαίρεσουμε τους πρόσφυγες, οι όποιοι είναι μάλλον ή έκδήλωση ενός μοναδικού ιστορικού γεγονότος και όχι κάποιας ιδιαίτερης επιδράσεως, έχουμε τό έξης άποτέλεσμα:

Λάρισα	24%
Βόλος	15%
Τρίκαλα	12,6%
Καρδίτσα	8,3%

Η κατάταξη των διαφόρων αυτών πόλεων μεταξύ τους είναι άντανάκλαση του δυναμισμού τους.

Η κατάταξη είναι δυσκολώτερο νά έρμηνευθεί ως προς τίς μικρότερες πόλεις.

Τιρνάβος	25,2%
Έλασσών	26,9%
Φάρσαλα	12,5%
Άλμυρός	16,0% (πρόσφυγες 8,7%)
Άγια	8,5%
Καλαμπάκα	12,5%

Πράγματι, στίς μικρές πόλεις, μεγάλο μέρος του πληθυσμού (του Τιρνάβου, της Έλασσώνος, των Φαρσάλων) άποτελείται από νομάδες βοσκούς εγκατασταθέντες μόνιμα, που γεννήθηκαν στή Μακεδονία και που όμως κατά παράδοση έρχόντουσαν νά διαχειρισούν στή Θεσσαλία. Αυτό άποτελεί νέα άπόδειξη του έτερογενούς των μικρών πόλεων.

Αντίθετα, στίς πόλεις μέ μικρότερη σπουδαιότητα ό πίνακας βρίσκει ξανά τη λογική του: ή αναλογία έκεινων που γεννήθηκαν έξω από τη Θεσσαλία είναι ιδιαίτερα χαμηλή.

Παλαμάς	0,9%
Μουζάκι	4,1%
Σοφάδες	6,4%

δ) Οι πόλεις σάν τόποι έκκινήσεως

— Έσωτερικές μεταναστεύσεις

Γνωρίζουμε τις έσωτερικές μετακινήσεις του πληθυσμού στο έσωτερικό της Θεσσαλίας διά μέσου της μελέτης των δημοτολογίων των πόλεων. Γνωρίζουμε επίσης τις μετακινήσεις από την υπαιθρο προς τις πόλεις και από τις πόλεις προς τις πόλεις. Αντίθετα, δέν γνωρίζουμε τις μετακινήσεις μεταξύ αγροτικών ζωνών. Αδτές όμως πρέπει νά είναι πολύ λιγότερο σημαντικές. Μπορούμε νά έχουμε μία ιδέα γιά τις διαστικές (interurbains) ανταλλαγές από τό σύνολο των δημοτών άρχηγών οικογένειας μιάς πόλεως, τούς όποιους βρίσκουμε σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας, συγκρίνοντας προς τό σύνολο του αριθμού των άρχηγών οικογενειών της πόλεως.

Άριθμός άρχηγών οικογενειών που μετανάστευσαν, σέ σύγκριση μέ τόν αριθμό τών άρχηγών οικογενειών της πόλεως

Καρδίτσα	15,9%
Λάρισα	5,4%
Βόλος	3,8%
Τρίκαλα	21,9%

Παρατηρούμε ότι οί πόλεις Τρικάλων και Καρδίτσας προμηθεύουν μεγάλο αριθμό μεταναστών, έν αντίθεσει προς τό Βόλο και τή Λάρισα.

Τίρναβος	69,1%
Άγιά	82,8%
Έλασσών	9,8%
Φάρσαλα	35,6%
Άλμυρός	38,9%
Καλαμπάκα	22,8%

Οί πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζουν καταστάσεις που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ανάλογα μέ τό άν βρίσκονται κοντά σέ μία μεγάλη πόλη (Τίρναβος, Άγιά) ή είναι απομακρυσμένες και ανεξάρτητες (Έλασσών). Αυτό μās επιβεβαιώνει τό γεγονός ότι ή ομάδα των πόλεων που έχουν 2.000-10.000 κατοίκους δέν είναι άπόλυτα όμοιογενής. Ό Τίρναβος, άν και έχει πάνω από 10.000 κατοίκους, παρουσιάζει κατάσταση μικρής πόλεως. Έννοείται ότι ή μελέτη αυτή δέν λαμβάνει ύπ' όψη τόν πολύ σημαντικό αριθμό εκείνων που κατάγονται από διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας και που μεταναστεύουν στην Άθήνα. Γιά νά έξακριβωθεί αυτό θά έπρεπε νά γίνει ειδική μελέτη, που θά μπορεί νά συγκριθεί μ' εκείνη που έγινε γιά τή σύνταξη του *Οικονομικού και Κοινωνικού Άτλαντος της Έλλάδος*.

— Μεταναστευση προς τό έξωτερικό

Άναφέραμε ήδη τόν αριθμό των διαβατηρίων που εκδόθηκαν από τό 1961 μέχρι τό 1969, γιά τόν όλικό πληθυσμό.

Κατανομή τών διαβατηρίων μέ βάση τόν τόπο γεννήσεως

Καρδίτσα	3,07%
Λάρισα	3,15%
Βόλος	5,25%
Τρίκαλα	5,04%
Τίρναβος	1,91%
Άγιά	2,15%
Έλασσών	6,00%
Φάρσαλα	1,00%
Άλμυρός	2,84%

Μεταξύ των μεγάλων πόλεων στις όποιες τό ποσοστό είναι στο σύνολο χαμηλό, διακρίνεται ό Βόλος μέ ένα αρκετά ύψηλο ποσοστό μεταναστών, χαρακτηριστικό βιομηχανικής πόλεως που αντιμετώπιζει προβλήματα επαγγελματικής άπασχολήσεως τών πολιτών της. Τά Τρίκαλα προμηθεύουν επίσης σημαντικό αριθμό μεταναστών.

Άνάμεσα στις πρωτεύουσες επαρχιών, ή κατάσταση είναι λιγότερο σφής. Φαίνεται δηλαδή ότι είναι άντιθετη προς εκείνη την όποια παρουσιάζουν οί μεταναστεύσεις του έσωτερικού: μία πόλη όπως ό Τίρναβος στέλνει πολλούς μετανάστες σέ άλλες πόλεις της Θεσσαλίας—πρό πάντων στη Λάρισα—και πολύ λίγους στο έξωτερικό. Αυτό επιβεβαιώνεται στην περίπτωση των μικρών κέντρων: ό Ζάρκος στέλνει πολλούς μετανάστες στη Λάρισα, λίγους στο έξωτερικό, ένθό τό Νεοχώρι κάνει τό αντίθετο. Και ως προς αυτό ή ομάδα των μικρών πόλεων εμφανίζεται πολύ λίγο όμοιογενής.

— Ρόλος των πόλεων ως διυλιστηρίων πρό τής προς τό έξωτερικό μεταναστεύσεως

Ός προς τρεις από τούς τέσσερις νομούς της Θεσσαλίας γνωρίζουμε ταυτόχρονα τόν αριθμό των διαβατηρίων που εκδόθηκαν σέ σχέση μέ τόν τόπο κατοικίας και τόν τόπο γεννήσεως (του μετανάστη). (Δέν έχουμε τά άποτελέσματα ως προς τό νομό Τρικάλων.)

Η διαφορά μεταξύ των δύο επιτρέπει νά κρίνουμε περί της αναλογίας των μεταναστών, ως προς τούς όποιους ή διανομή σέ μία πόλη είναι προσωρινή.

Τό ποσοστό που δείχνει ό πίνακας της επόμενης σελίδας μās φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικό. Φέρνει σέ ίσχυρη άντίθεση τή Λάρισα μέ τό Βόλο. Άλλά ή διαφορά προέρχεται κατά τή γνώμη μας πρό πάντων από τή σύνθεση αυτή του πληθυσμού του Βόλου και της Λάρισας. Αυτή επιβεβαιώνει τά προηγούμενα άποτελέσματα και δέν παρεχει νέα.

A	B	$\frac{A}{B \times 100}$	
Ἀριθμὸς διαβατηρίων πού χορηγήθηκαν σέ ὄσους γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ 1965-1968, στίς πόλεις	Ἀριθμὸς διαβατηρίων πού χορηγήθηκαν σέ ὄσους κατοικοῦν ἀπὸ τὸ 1965-1968, στίς πόλεις		
Καρδίτσα	378	487	77%
Λάρισα	215	1.124	19.1%
Βόλος	1.578	2.224	70%
Ἐλασσών	113	284	39%
Τίρναβος	41	138	29%
Ἄγιά	21	38	55%
Φάρσαλα	17	64	26%
Ἄλμυρός	117	119	99%

(1) Κατάταξη τῶν κέντρων μὲ βάση τίς ζώνες στρατολογίας τοῦ πληθυσμοῦ

Στὴν εἰσαγωγή μας διατυπώσαμε τίς ἐπιφυλάξεις τίς ὁποῖες εἶχαμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὴ μέθοδό μας ἐργασίας, πού ἀφορᾶ στίς ζώνες ἐπιρροῆς τῶν πόλεων. Δέν θά ἐπανεέλθουμε σ' αὐτό.

Ἐκτασὴ τῆς ζώνης ἐπιρροῆς κάθε πόλεως μᾶς φαίνεται ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον μέσον γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σπουδαϊότητας κάθε μιᾶς ἀπ'αὐτές, καθὼς καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῆς.

(α) Οἱ τέσσερις μεγάλες πόλεις

Οἱ τέσσερις πρωτεύουσες νομοῦ εἶναι οἱ μόνες πού ἔχουν ζώνη ἐπιρροῆς ἄρκετὰ ἐκτεταμένη, πού καλῶς εἶχε δειχθῆ τὸ σύνολο τοῦ νομοῦ πού βρισκεται ὑπὸ τὴν ἐπικράτειά τους.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα αὐτή, οἱ τέσσερις πρωτεύουσες ἀπαιρτίζονται δύο σύνολα. Οἱ δύο πρωτεύουσες τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας, ἡ Λάρισα καὶ ὁ Βόλος, εἶναι ἐκεῖνες πού ἔχουν σαφῶς τὴν πιὸ ἐκτεταμένη ζώνη στρατολογίας καὶ ἀνταγωνίζονται τίς δύο πρωτεύουσες τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας στὴν ἴδια τους διοικητικὴ περιφέρεια.

Ἡ ζώνη ἐλξέως τοῦ Βόλου μορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σέ δύο περιοχές, στίς ὁποῖες ἡ ἐπιρροή τῆς πόλεως γίνεται αἰσθητὴ κατὰ ἀνόμοιο τρόπο. Ἀφ' ἐνός μία ζώνη ἰσχυρῆς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη περισσότερους ἀπὸ 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας· ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει τὸ ἀρχιπέλαγος τῶν Βορείων Σποράδων, τὸ σύνολο τῆς ἐπαρχίας Βόλου, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐπαρχίας Ἄλμυροῦ, καὶ ἐπεκτείνεται μάλιστα ἐλαφρῶς καὶ μέσα στὸ νομὸ Λαρίσης. Ἀφ' ἑτέρου, μία ζώνη ἀσθενοῦς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ὁποία κάθε χωριὸ προμηθεύει στὴν πόλη 10 ἕως 50 ἀρχηγούς οἰκογένειας. Ἡ ζώνη αὐτὴ περιλαμβάνει δλόκληρη τὴν ἐπαρχία

Φαρσάλων καὶ δύο ἐκτεταμένες περιοχές τοῦ νομοῦ Καρδίτσης γύρω ἀπ' τοὺς Σοφάδες καὶ μέσα στὰ Ἄγραφα. Ἐπὶ πλεον, στὴ ζώνη αὐτὴ προστίθενται μερικὲς ἀπομονωμένες κηλίδες στὴν Ὀσσα καὶ τὸν Κάτω Ὀλύμπο, καὶ μέσα στὰ Βλαχοχώρια.

Βασίζόμενοι σέ ὅλ' αὐτὰ, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπαρχία Φαρσάλων ἐξηγρῆτο περισσότερο ἀπὸ τὸ Βόλο παρά ἀπὸ τὴ Λάρισα, μολοντὶ διοικητικὰ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ ὑπάγεται στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη, οἱ δὲ ὀδικές συγκοινωνίες μεταξύ Φαρσάλων καὶ Βόλου εἶναι πολὺ δυσχερεῖς. Στὴν ἐλξη ὁμως αὐτὴ πρέπει προφανῶς νὰ δοθεῖ τὴν ἐπιρροή τοῦ παλιοῦ σιδηροδρόμου στενῆς γραμμῆς ὁ ὁποῖος ἀπορροφᾶ, μὲ κατεῦθυνση πρὸς τὸ Βόλο, μέρος τοῦ ἐμπορίου τῶν Φαρσάλων καὶ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας.

Ἡ περίπτωση τῶν Ἀγρῶων εἶναι περισσότερο ἰδιάζουσα: αὐτὴ εἶναι ἀπ' ὅλη τὴ Θεσσαλία ἡ περιοχὴ ἡ πιὸ κατανεμημένη μεταξὺ τῆς ἀναγωνιστικῆς ἐπιρροῆς τῶν τεσσάρων κυριότερων θεσσαλικῶν πόλεων. Ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν τυπικὴ περιοχὴ ἀγροτικῆς ἐξόδου καὶ προμηθεύει ἀνθρώπους σέ ὅλα τὰ κέντρα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ Βόλο.

Ὁ Βόλος στρατολογεῖ ἐπίσης ἓνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τὸ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (ἀν ἐξαιρέσουμε 17,6% πρόσφυγες), ἢτοι 15% τοῦ συνόλου. Οἱ περιοχές πού προμηθεύουν τοὺς μετανάστες εἶναι ἡ Μακεδονία, ἡ Ἐββοία, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἡ Φθιώτις καὶ ἡ Πελοπόννησος.

Αὐτὲς τίς ζώνες ἐπιρροῆς, τίς ὁποῖες καθορίσαμε παραπάνω, τίς βρήκαμε στὸ δημοτολόγιο. Ἐχομε ἐπίσης τοὺς τόπους καταγωγῆς τῶν ἐγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ τοῦ Βόλου νεογέννητων ἀπὸ τὸ 1965-1968. Ἡ κατανομή τῆς τους μᾶς δίνει μιὰ ὀψη λιγότερο ἱστορικὴ καὶ περιεσσότερο σύγχρονη τῆς ἐλξέως τὴν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Βόλος πάνω στὸ ἀγροτικὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ τῆς περιοχῆς του, καὶ ἀπὸ τὴν ὀψη αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνομε τὰ δύο ἀποτελέσματα.

Οἱ τόποι καταγωγῆς τῶν νεοεγγεγραμμένων στὸ ΙΚΑ δίνουν συμπληρωματικὴ εἰκόνα γιὰ τίς ζώνες ἐλξέως τῶν διαφόρων πόλεων. Πρόκειται γιὰ τοὺς νεοεγγεγραμμένους ἀπὸ τὸ 1965 μέχρι τὸ 1968, καὶ ἡ καταγωγὴ τους ἀντικατοπτρίζει εἰς τὴν πιὸ πρόσφατες μετακινήσεις πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ εἰκόνα πού δίνεται εἶναι μερικὴ, γιὰτὶ δέν ἔχουν ὕπαχθεῖ στὸ ΙΚΑ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ὀπως οἱ δημόσιοι ὕπάλληλοι, οἱ ὕπάλληλοι τῆς ΔΕΗ (Δημοσίας Ἐπιχειρήσεως Ἠλεκτρισμοῦ). Ἡ ἐλξη πού ἀποκαλύπτεται ἐδὼ εἶναι ἐπομένως μᾶλλον αὐτὴ πού ἀσκεῖται πάνω στὸ μὴ εἰδικευμένο ἐργατικὸ δυναμικὸ.

Ὡς πρὸς τίς περιοχές προελεύσεως ἡ ἀύξηση παρατηρήθηκε ἐπίσης στὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος καὶ τὴν ἐπαρχία Φαρσάλων, καθὼς καὶ σέ μερικὲς βόρειες κοινότητες, ὀπως ὀστε ἡ Λάρισα νὰ ὑπερ-

βαίνει και τό Βόλο. Στη Δυτική Θεσσαλία, ή έπιρροή τής Λάρισας έπεκτείνεται εδρών στους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων, ιδιαίτερα στά 'Αντιχάσια, τίς περιοχές Φαρκαδόνας, Παλαμά, άκόμη και τών Σοφάδων και τής Καρδίτσας, στίς όποιες ή σπουδαιότητα τής έπιρροής του Βόλου ίσοφαρίζεται πιά από τήν έπιρροή τής Λάρισας.

Ό Βόλος άσκει σημαντική έλξη, είναι όμως φανερό ότι ή δύναμη τής πόλεως γίνεται πολύ λιγότερο αίσθητή στην κεντρική Θεσσαλία: Ή εδρεία ζώνη, πού εξαρτάται από τό Βόλο, τά Φάρσαλα και τήν Καρδίτσα, τείνει νά περιορισθεί και νά κατακερματισθεί.

Τό παραπάνω φαινόμενο είναι αντίθετο από κείνο πού παρατηρείται στη Λάρισα και του όποιου εκδήλωση άποτελεί ή διαφορά του γεωγραφικού δυναμισμού τών δύο πόλεων.

Όσον άφορά τίς δύο πρωτεύουσες τής Δυτικής Θεσσαλίας, ή περιοχή έλξεως τους παραμένει όπως και πρῶτα περισσότερο περιορισμένη.

Ή περιοχή έλξεως τών Τρικάλων, κατά τό ΙΚΑ, εκτείνεται φανερά σέ όλο τό νομό, αλλά βρίσκεται σέ άναγωνισμό πρῶς τή Λάρισα στό άκρότατο άνατολικό του μέρος (περιοχή Ζάρκου), τό όποιο είναι κοντά στην τελευταία αυτή πόλη και στό βορειοανατολικά τών 'Αντιχασίων. Ή έπιρροή τών Τρικάλων άσκειται σέ βαθμό σχετικά περιορισμένο σέ όλο τό βόρειο τμήμα τής επαρχίας Καλαμπάκας. 'Αντίθετα, έπεκτείνεται κάπως στό νομό Καρδίτσας, στην περιοχή Μουζακίου και στό βόρειο τμήμα τών 'Αγράφων.

Ή Καρδίτσα δέν καλύπτει τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς της. Πρῶς τήν πλευρά τών 'Αγράφων τήν άναμφισβήτητα ή Βόλος, και στό άνατολικό τμήμα του νομού οί δύο τελευταίες αυτές πόλεις υπερσχύουν πολύ. Στην Καρδίτσα υπολείπεται μία ζώνη σχετικά στενή εκτεινόμενη, είναι άλήθεια, και έξω από τή Θεσσαλία, στά βόρεια του νομού Εδρυτανίας.

Φαίνεται ότι στη Δυτική Θεσσαλία ή έπιρροή τών Τρικάλων διατηρείται, άποκλείεται όμως ή έπιρροή τής Καρδίτσας νά βρίσκεται σέ σχετική μείωση. Ή Καρδίτσα είναι άναμφισβήτητα μία από τίς τέσσερις πρωτεύουσες τής Θεσσαλίας, πού έχει άτελέστερο γενικό έξοπλισμό.

(β) Οί πρωτεύουσες επαρχίας

Οί πρωτεύουσες επαρχίας δέν έχουν γενική διοικητική άρμοδιότητα, όπως οί πρωτεύουσες νομού. Μέ άλλα λόγια, δέν υπάρχει ήγήτης στην επαρχία μέ άρμοδιότητες αντίστοιχες πρῶς τίς άρμοδιότητες του Νομάρχη γιά τό νομό. Ή διοικητική άρμοδιότητα μιάς πρωτεύουσας επαρχίας δέν είναι έπομένως τής ίδιας τάξεως σέ σχέση μέ τή διοικητική άρμοδιότητα τής πρωτεύουσας του νομού.

Ή ζώνη στρατολογίας εργατικού δυναμικού ως πρῶς τίς πρωτεύουσες επαρχιών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Μερικές άπ' αυτές έχουν εδρεία ζώνη έπιρροής, πού άναποκρίνεται πρῶς τή ζώνη τής διοικητικής άρμοδιότητάς τους. Τέτοια είναι ή περίπτωση τών Φαρσάλων και του 'Αλμυρού. 'Άλλες άσκούν στην επαρχία τους περιορισμένη έπιρροή, όπως ή Καλαμπάκα ή άκόμη ή 'Ελασσών, ή όποια μοιράζεται μέ τόν Τίρναβο τό νότιο τμήμα τής επαρχίας της. 'Εξ άλλου, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι ή έπιρροή τών πρωτευουσών επαρχίας ποτέ δέν είναι άποκλειστική. Πάνω κι άπ' αυτήν, υπάρχει ή έπιρροή τών μεγάλων πόλεων, οί όποιες άναγωνίζονται τίς μικρότερες, μερικές φορές νικηφόρα.

Από τήν έρευνα πού διεξαγάγαμε μέ τό σύστημα του ΙΚΑ σχετικά μέ όρισμένες μικρές πόλεις, διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση τών Φαρσάλων ή του 'Αλμυρού π.χ. υπάρχει σύμπτωση μεταξύ τής ζώνης έπιρροής, όπως αυτή καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του δημοτολογίου. Στην περίπτωση τής Καλαμπάκας, ή σημαντική έκταση τής ζώνης έπιρροής ή όποια καθορίζεται μέ βάση τά δεδομένα του ΙΚΑ, όφείλεται στό γεγονός ότι σ' αυτήν περιλαμβάνονται όχι μόνο οί άσφαλισμένοι, πού μένουν πράγματι στην Καλαμπάκα, αλλά και οί ύλοτόμοι (forestains), πού εργάζονται στην όροσειρά τής Πίνδου.

(γ) Τά κεφαλοχώρια

'Αποκαλούμε εδῶ κεφαλοχώρια όλα τά χωριά πού ό πληθυσμός τους άνέρχεται από 2.000 μέχρι 7.000 κατοίκους και τά όποια δέν άποτελούν βέβαια επαρχιακά κέντρα (είναι πρωτεύουσες επαρχίας), άσκούν όμως όρισμένη έπιρροή στη γεωτική ύπαιθρο. Δέν μελετήσαμε τό δημοτολόγιο όλων αυτών τών χωριών, αλλά τών περισσότερων άπ' αυτά. Ή ζώνη έλξεως τους είναι πολύ περισσότερο περιορισμένη. Ή μόνη εξαίρεση είναι του μεγάλου χωριού 'Αμπελώνα κοντά στον Τίρναβο, του όποιου ή ποιότητα τών έδαφών και ή πρόσδος τών ειδικών καλλιεργειών (άμπέλια, όπωροφόρα δένδρα) προσέλευσαν και εξακολουθούν νά προσελκύουν σημαντικό αριθμό όρεσιβίου πληθυσμού. Ή ζώνη έλξεως του δέν είναι κατώτερη ούτε από τόν Τίρναβο, παρά τό μικρότερο πληθυσμό του και τόν πολύ λιγότερο άνεπτυγμένο διοικητικό έξοπλισμό του.

'Εξ άλλου, στό νομό Καρδίτσας, πού έχει μία μόνο επαρχία, δύο μόνο κέντρα, οί Σοφάδες και τό Μουζάκι, έχουν λίγο-πολύ από διοικητική άποψη τή θέση πρωτευουσών επαρχίας. Αυτό έχει σάν συνέπεια τή σχετικά έκταταμένη ζώνη άντλήσεως εργατικού δυναμικού. 'Αντίθετα, τά μικρότερα κεφαλοχώρια έχουν σχετικά περιορισμένη ζώνη έλξεως πού άποτελείται από μερικά χωριά. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Σκουριού ή τών Γόνων, τής 'Αργαλαστής, του Βελεστίνου, του Φαρκαδόνας, του Παλα-

μά, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός, ὥστόσο, υπερβαίνει τῆς 5.000 κατοίκων, καὶ παρουσιάζει δημογραφικὰ τὴν εἰκόνα χωριῶδ.

(2) *Κατάταξη τῶν πόλεων κατὰ σπουδαιότητα τῶν γεωργικῶν τῶν δραστηριοτήτων*

Ἐξαιρετικὸς ὁ χαρακτήρισμός μῆς πόλεως μετὰ τὴν σπουδαιότητα τοῦ πρωτογενοῦς τομέα τῆς εἶναι ἀρνητικός. Ἀλλὰ ὁ ἀστικός χαρακτήρας μῆς πόλεως ἐστὶν Ἑλλάδα εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ του. Δὲν γνωρίζουμε μετὰ ἀκρίβεια (μετὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961) τὴν ἀναλογία τῶν γεωργῶν ἐκτός ἀπὸ τὴν περίπτωση τῶν πόλεων ποὺ ἔχουν πάνω ἀπὸ 10.000 κατοίκους. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ εἶναι ἡ ἑξῆς:

Καρδίτσα	11,0%
Λάρισα	9,2%
Βόλος	5,4%
Τρίκαλα	22,3%
Τίρναβος	53%

Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ὅτι γνωρίζουμε γιὰ τὴν δραστηριότητα τῶν διαφόρων πόλεων: ὁ Βόλος εἶναι πολὺ λιγότερο ἀπ' τὴν Λάρισα συνδεδεμένος μετὰ τῆς γεωργικῆς ἀσχολήσεως, καὶ πολὺ περισσότερο ἀστικός. Τὸ κατ'ἐξοχὴν ὑψηλὸ ποσοστὸ τῶν Τρικάλων ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μεγάλης δημοτικῆς καλλιτεργήσιμης ἐκτάσεως. Στὸ δῆμο Τρικάλων ἀνήκουν πολλὰ γειτονικά χωριά. Ἐπίσης, ὁ Τίρναβος εἶναι πράγματι ἀκόμη ἕνα μεγάλο χωριό, γιὰτὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ πορίζεται τὰ ἐισοδήματά του ἀπὸ τὴν γεωργία.

Ὅσον ἀφορᾷ τῆς μικρότερες πόλεις καὶ τὰ μικρότερα κεφαλοχώρια, ἡ ἀναλογία τῶν γεωργῶν ἐκεῖ εἶναι πολὺ ὑψηλὴ, κατὰ τὸ πλεῖστο ἀνώτερη τοῦ 75% μετὰ τὴν ἑρευνά μας. Εἶναι ὥστόσο πιθανόν, σὲ πόλεις, ὅπως τὰ Φάρσαλα καὶ ἡ Ἐλασσών, ἡ ἀναλογία τῶν μὴ ἀγροτῶν νὰ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀναλογία τοῦ Τίρναβου. Ἐν πάσῃ περίπτωσηί, θὰ πρέπει, γιὰ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσουμε αὐτό, νὰ συμβουλευθούμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων, ποὺ ἐγένετο τὸ 1969.

(3) *Κατάταξη τῶν κέντρων κατὰ σπουδαιότητα τῶν δευτερογενῶς τομέα*

Ἡ σημασία τοῦ δευτερογενοῦς τομέα ἐστὶν ἀπασχόληση εἶναι ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον παράγων ποὺ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ γιὰτὶ παρουσιάζει μεγάλῃ ποικιλία: (Καρδίτσα 35,2%, Τίρναβος 22,5%, Λάρισα 37%, Βόλος 6,1%, Τρίκαλα 30,3%).

Στὴ Θεσσαλία ὑπάρχει μία μόνο πραγματικὰ βιομηχανικὴ πόλη: Ὁ Βόλος. Ἡ ἀναλογία τῶν ἀπασχολομένων ἐντὸς δευτερογενῆ (secondaire) τομέα δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀμελητέα στὶς ἄλλες πόλεις.

Πρέπει ὅμως νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι δευτερογενῆς τομέας δὲν σημαίνει ἐντὸς Θεσσαλίας βιομηχανικὸς τομέας. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δευτερογενοῦς τομέα ἀποτελοῦν ἐντὸς πραγματικότητά οἱ βιοτεχνίες ἢ οἱ πολὺ μικρῆς βιομηχανίες. Ἀπὸ τὴν ἀπογραφή ποὺ ἐγένετο τὸ 1965 ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τῆς Θεσσαλίας, βγήκε τὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ἄξιζαν τὸν τίτλο τῶν βιομηχανικῶν καταστημάτων μόνο ἐκεῖνες τῶν ὁποίων τὸ ἀπασχολούμενο προσωπικὸ υπερβαίνει τὰ δέκα άτομα ἢ τῶν ὁποίων ἡ δύναμη τῶν ἐγκαταστάσεων υπερβαίνει τοὺς δέκα ἴππους.

Ἡ ἀναλογία τῶν βιομηχανιῶν ἐντὸς δευτερογενῆ τομέα εἶναι ἡ ἑξῆς:

Καρδίτσα	21,7%
Λάρισα	39,3%
Τίρναβος	20,8%
Βόλος	44,2%
Τρίκαλα	26,8%

Ἐπομένως, διαπιστώνουμε ὅτι ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ πόλη, τόσο χαμηλότερη εἶναι ἡ ἀναλογία σὲ βιομηχανικῆς ἐγκαταστάσεις. Καὶ μετὰ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὁ Βόλος χαρακτηρίζεται βιομηχανικὴ πόλη.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, μετὰ μία μόνο ἐξαίρεση, ἕνα ἀξιόλογο ἐργοστάσιο ὑφαντουργίας εἶναι ἐγκατεστημένο ἐντὸς τῆς Ἀγιάς. Καμὶ ἀκόμη πόλη τῆς Θεσσαλίας δὲν διαθέτει ἐργοστάσιο δυνάμεως ἄνω τῶν 100 ἑργατῶν, ἐκτός ἀπὸ τῆς παραπάνω τέσσερις μεγάλες πόλεις.

Εἶναι ἐνόητόν ὅτι οἱ μεγάλες αὐτὲς μονάδες παραγωγῆς δὲν ἐφοδιάζουν μετὰ βιομηχανικὰ προϊόντα τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας μόνο, ἀλλὰ ἔχουν σάν ἀγορὰ ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ βιομηχανίες ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴν περιοχὴ εἶναι ἐκεῖνες τῶν ὁποίων τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα χρησιμοποιοῦν σάν πρώτες ὕλες τὰ γεωργικὰ προϊόντα τῆς περιοχῆς (δημητριακὰ, βαμβάκι, ὄπωρικά).

Ἡ βιομηχανικὴ ἀπογραφή, ποὺ διενεργεῖται σήμερα ἀπὸ τὴν Στατιστικὴ Ὑπηρεσία, μετὰ τὴν ἔννοια αὐτὴ πρέπει νὰ μᾶς δώσει ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ μόνο οἱ μεγάλες πόλεις ἔχουν ἐκκοκκιστήρια βάμβακος (ἢ Καρδίτσα, ἢ Λάρισα, ὁ Βόλος), κυλινδρόμυλους (ἢ Καρδίτσα, τὰ Τρίκαλα, ἢ Λάρισα, ὁ Βόλος), ἕνα ἐργοστάσιο ζαχαρέως (ἢ Λάρισα), ἕνα ἐργοστάσιο χαρτοπολοῦ (ἢ Λάρισα), τὰ ὁποῖα συγκεντρώνουν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα ὅλης τῆς περιοχῆς.

Ἐν τούτοις, προκειμένου γιὰ μικρῆς πόλεις ἢ κεφαλοχώρια, ἡ βιοτεχνία παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλο ἐντὸς τῆς ἀπογραφῆς τῶν διαφόρων κέντρων, γιὰτὶ ἀποτελεῖ ὑπηρεσία ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτὸ ἐντὸς τῆς περιοχῆς, ἢ δὲ παρουσία ἢ ἀπουσία ὀρισμένου ἀριθμοῦ βιοτεχνιῶν ἀποτελεῖ μέσο καθορισμοῦ τῶν κεφαλοχωριῶν.

Τὰ ὑφαντήρια εἶναι ἐπιχειρήσεις ποὺ λειτουργοῦν

κατ' άποκοπή: ό χωρικός παρέχει τό ξριο και παίρνει π.χ. τά κλινσκεπάσματα. Τά κλωστήρια παίζουν τόν ίδιο ρόλο. Ό χωρικός φέρνει σ' αυτά τό άκατέργαστο ξριο τού και παίρνει τό νήμα, τό όποίο χρησιμοποιείται άργότερα στόν οικογενεικό άργαλειό.

Μπορούμε νά πάρουμε σάν παράδειγμα τήν έπαρχία Έλασσόνος:

Υφαντήρια	Ψυκτικές άποθήκες
Έλασσών 5	Έλασσών 3
Καλλιθέα 1	
<i>Μύλοι</i>	<i>Κλωστήρια</i>
Έλασσών 2	Έλασσών 2
Δεσκάτη 1	Δεσκάτη 1
Καλλιθέα 1	Περδικούσα 1
Μηλέα 1	Κοκκινόγι 1
Άρμούρι 1	Λιβάδι 1
Γαλανοήσι 1	Κραναιά 1

Διαπιστώνουμε ότι ή Έλασσών και ή Δεσκάτη έχουν τόν πληρέστερο έξοπλισμό και παίζουν τό ρόλο μικρών κέντρων (ή Έλασσών μικρής πόλεως, ή Δεσκάτη κεφαλοχωρίου).

Σημαντική έπομένως άποστολή τής μικρής πόλεως και τού κεφαλοχωρίου είναι ή συγκέντρωση και άνακατανομή τών γεωργικών προϊόντων. Έκείνο όμως τό όποιο χαρακτηρίζει τό κεφαλοχώρι δέν είναι ή ύπαρξη μιάς βιοτεχνικής μονάδας, αλλά ή ύπαρξη ενός βιοτεχνικού συγκροτήματος. Η ύπαρξη ενός μύλου ή ενός έλαιοτριβείου δέν άρκει γιά νά καταστήσει ένα χωριό κεφαλοχώρι.

Επί πλέον, δλόκληρο τμήμα τού δευτερογενούς τομέα υπερέχει πράγματι ως προς τή βιοτεχνία και τό έμπόριο.

Άς σημειωθεί ότι οι πόλεις τής Θεσσαλίας που έχουν πάνω άπό 10.000 κατοίκους κατανέμουν τόν ενεργό πληθυσμό τους κατά τήν έξής τάξη: πρωτογενής τομέας, τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, όλες οι άλλες κατανέμουν τόν πληθυσμό τους ως έξής: τριτογενής τομέας, δευτερογενής τομέας, πρωτογενής τομέας. Έκείνο που τίς διαφοροποιεί είναι ή σχετική σπουδαιότητα τού δευτερογενούς τομέα, ό όποιος γιά τό Βόλο έρχεται σχεδόν στό επίπεδο τού τριτογενούς τομέα.

(4) Κατάταξη τών πόλεων μέ βάση τή φύση τού τριτογενούς τομέα τους

Τελικά, όπως φαίνεται, ή σημασία και ή φύση τού τριτογενούς τομέα διαφοροποιεί τά κέντρα στή Θεσσαλία.

α) Τό έμπόριο

Η λειτουργία τού έμπορίου είναι έκείνη τής όποιας ή μελέτη είναι ή δυσκολότερη. Οι σημαντικότερες πληροφορίες δίνονται, μέχρι νά συμπληρω-

θει ή άπογραφή από τά έμπορικά έπιμελητήρια. Μερικά όμως άπ' αυτά ιδρύθηκαν πρόσφατα, και ή λειτουργία τους είναι έλλιπής. Τέτοια είναι ή περίπτωση τού έπιμελητηρίου Καρδίτσας. Γιά τό λόγο αυτό μάς ήταν δύσκολο νά συγκεντρώσουμε όμοιογενή δεδομένα γιά όλη τή Θεσσαλία.

Οι άγορές άποτελούν τόσο γιά τίς μεγάλες όσο και γιά τίς μικρές πόλεις ούσιώδεις μέσο έμπορικής διεισδύσεως και οικονομικής έπιρροής. Υπάρχουν άγορές έβδομαδιαίες και άγορές έτήσιες. Οι πρώτες είναι λιγότερες από τίς δεύτερες και άποτελούν χαρακτηριστικό όλων τών πόλεων μέ έξαίρεση τό Βόλο, πράγμα άξιόπρόσεκτο που ύπογραμμίζει τόν άστικό χαρακτήρα τής πόλεως. Υπάρχουν έβδομαδιαίες άγορές στά περισσότερα κεφαλοχώρια, όπως προκύπτει από τόν άκόλουθο κατάλογο:

Κατάλογο τών έβδομαδιαίων άγορών τής Θεσσαλίας

Λάρισα	Συκούριον	Τρίκαλα	Άλμυρός
Φάρσαλα	Ραυάνη	Καλαμάκα	Καρδίτσα
Τίρναβος	(τείνει νά	Πύλη	Σοφάδες
Έλασσών	έκλείνεται)	Φαρκαδών	Παλαμάς
Άγιά			Μουζάκι

Οι έτήσιες άγορές είναι κάπως περισσότερες. Υπάρχουν έτήσιες άγορές στά κεφαλοχώρια, άπ' τίς όποιες έξαφανίσθηκαν οι έβδομαδιαίες. Έδω πρόκειται γιά τίς έτήσιες άγορές που διαρκούν πολλές ήμέρες και όχι γιά τίς άγορές μιάς ήμέρας, που γίνονται κατά τήν έορτή τού Άγίου τού χωριού, οι όποιες δέν άσκοούν ιδιαίτερη έπιρροή στήν περιοχή που γίνονται.

Κατάλογο τών έτησίων άγορών τής Θεσσαλίας

Λάρισα	Γόνιοι	Καρδίτσα
Φάρσαλα	Άλμυρός	Σοφάδες
Τίρναβος	Βελεστίνος	Παλαμάς
Έλασσών	Βόλος	Μουζάκι
Άγιά		

Τά έμπόρια μέ τά όποια άσχολούνται οι άντιπροσωπείς ως προς μία δεδομένη περιοχή άποτελούν χαρακτηριστικό τών πρωτευουσών νομού. Οι πρωτεύουσες έπαρχίας στερούνται σχεδόν άντιπροσωπιδών, όπως προκύπτει από τό παράδειγμα τού νομού Λαρίσης.

Λάρισα	155 έμπορικοί άντιπρόσωποι
Άγιά	1 έμπορικός άντιπρόσωπος
Έλασσών	3 έμπορικοί άντιπρόσωποι
Φάρσαλα	1 έμπορικός άντιπρόσωπος
Τίρναβος	3 έμπορικοί άντιπρόσωποι

Τά κεφαλοχώρια δέν έχουν ποτέ άντιπρόσωπους. Η εισαγωγή ήλεκτρικών οικιακών συσκευών, καθώς και ή αύξηση τών πωλήσεων γεωργικών μηχανημάτων, συνέτεινε στήν ένίσχυση τής υπεροχής τών πρωτευουσών νομών.

Μία πληρέστερη μελέτη τῶν διαφορῶν χαρακτηριστικῶν εἰδῶν ἔμπορίου καὶ τῆς κατὰ χώρα κατανομῆς τους θὰ ἦταν στό σημεῖο αὐτό ἀναγκαία.

β) *Οἱ τραπεζικές ὑπηρεσίες*

Δέν ὑπάρχουν—δέν ὑπάρχουν πιά—τοπικές τράπεζες στήν Ἑλλάδα, ἀφ' ὅπου ἡ Ἐθνική καί ἡ Ἐμπορική Τράπεζα μονοπώλησαν τό σύνολο σχεδόν τῆς τραπεζικής δραστηριότητας στή χώρα. Οὔτε καί αὐτή ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει τοπική τράπεζα. Ἔτσι, καί ἡ Θεσσαλία δέν ἔχει παρά μόνον ὑποκαταστήματα μεγάλων τραπεζῶν. Μεταξύ αὐτῶν ἡ Ἀγροτική Τράπεζα κατέχει ιδιαίτερη θέση: προορισμένη νά ἐξυπηρετεῖ τούς ἀγροτικούς πληθυσμούς εἶναι ἀπό τή φύση τῆς ἐγκατεστημένη σέ κεφαλοχώρια ἀρκετά μικρά (Συκούριον, Μουζάκι, Παλαμάς, Σοφάδες). Ἐν τούτοις, κανένα ἀπό τά κεφαλοχώρια αὐτά δέν ἔχει δραστηριότητα πού νά ἐπιτρέπει τήν ἐγκατάσταση ὑποκαταστήματος τραπέζης. Τά ὑποκαταστήματα τῶν ἰδιωτικῶν τραπεζῶν εἶναι ὅλα ἐγκατεστημένα σέ ἕνα τουλάχιστον ἐπαρχιακό κέντρο. Τά κεφαλοχώρια εἶναι συνεπῶς ἀνίκανα νά δώσουν ἀρκετή δραστηριότητα σέ ἕνα ὑποκατάστημα τραπέζης, μέ ἐξαιρεση τήν Ἀγροτική Τράπεζα, τῆς ὁποίας οἱ ἀρμοδιότητες καί τό καταστατικό εἶναι ἰδιάζοντα.

γ) *Οἱ νοσοκομειακές καί ἰατρικές ὑπηρεσίες*

Κάθε πρωτεύουσα νομοῦ ἔχει κρατικό νοσοκομεῖο. Ὅλες οἱ ἰδιωτικές κλινικές βρίσκονται ἐπίσης στίς τέσσερις μεγάλες πόλεις. Ἡ πόλη τοῦ Βόλου ἔχει βέβαια τόν καλύτερο νοσοκομειακό ἐξοπλισμό ὅσον ἀφορᾷ τίς ἰδιωτικές κλινικές. Ἡ Λάρισα βρίσκεται ἀποδόν στό ἴδιο ἐπίπεδο καί πρέπει νά σημειώσουμε τήν καθυστέρηση τῆς Καρδίτσας, ἡ ὁποία διαθέτει μόνο τέσσερις κλινικές ἐν ἀντιθέσει πρὸς τά Τρίκαλα. Καμιά κλινική δέν βρίσκεται σέ μικρότερη πόλη ἐκτός ἀπό τίς μαιευτικές κλινικές πού ἔχει ἐγκαταστήσει τό Ὑπουργεῖο Κοινωνικῶν Ὑπηρεσιῶν σέ μερικές πόλεις, ὅταν δέ εἶναι ἀναγκαῖο, καί σέ μερικά μεγάλα ὄρεινά κωριά, ὅπως ἡ Μεσοχώρια. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, σάν κέντρα (πόλεις καί κεφαλοχώρια) χαρακτηρίζονται ἐπίσης οἱ περιοχές ὅπου ὑπάρχουν γιαιτροί (πού ἀσκοῦν τήν ἰατρική σάν ἐλευθέρου ἐπάγγελμα) καί φαρμακοποιοί. Γιατροί καί φαρμακοποιοί εἶναι πολυάριθμοι στίς πρωτεύουσες τῶν νομῶν καί σπάνιοι στίς μικρές πόλεις καί τά κεφαλοχώρια. Ὁ ἐξοπλισμός ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀνάλογος πρὸς τόν ὄγκο τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ μεγάλες πόλεις εὐνοῦνται πολῶ.

δ) *Οἱ μεταφορές*

Ἡ Θεσσαλία διαθέτει σιδηροδρομικές γραμμές, πού δέν ἔχουν ὅμως τήν ἴδια σπουδαιότητα γιά τήν

περιοχή ὅπως οἱ ἐθνικές ὁδοί. Ἡ Θεσσαλία διασχίζεται ἀπό τή σιδηροδρομική γραμμή Ἀθηνῶν-Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία εὐνοεῖ κυρίως τή Λάρισα. Μέ τό σιδηρόδρομο γίνεται ἕνα μέρος τῶν ἀποστολῶν σίτου. Μέ τό σιδηρόδρομο ἐπίσης διεξάγεται ἡ μεταφορά τῶν ζαχαροτεύτλων τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ξενιάς μέ κατεύθυνση τό ἐργοστάσιο Ἰαχάρεως τῆς Λάρισας.

Ἀντίθετα, ἡ στενή γραμμή Βόλου-Καλαμπάκας παρέχει ἀναλόγως λιγότερες ὑπηρεσίες ἀπό ἄλλοτε.

Τό κύριο μέρος τῶν μεταφορῶν συντελεῖται σήμερα διά τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ὑπῆρξε τέτοια κατὰ τά τελευταῖα χρόνια, ὥστε τό σύνολο σχεδόν τῆς Θεσσαλίας (ἐκτός ἀπό μερικές περιοχές τῆς Πίνδου) εἶναι σήμερα προσιτό μέ τό αὐτοκίνητο.

Ἡ κατασκευή τοῦ ὁδικοῦ δικτύου εὐνόησε τή Λάρισα εἰς βάρος τοῦ Βόλου. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐθνική ὁδός, πού συνδέει τήν Ἀθήνα μέ τή Θεσσαλονίκη, κατασκευάσθηκε τμηματικά. Πρῶτα-πρῶτα κατασκευάσθηκε τό τμήμα Λάρισας-Κατερίνης, ἔπειτα, τό 1962, τό τμήμα Ἀθηνῶν-Λαμίας καί τέλος, τό 1968, τό τμήμα Λάρισας-Βόλου-Λάρισας. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Βόλος παραμένει κάπως ἔξω ἀπό τό μεγάλο ἄξονα. Ἐπί ἐξί δλόκληρα χρόνια, ἦταν καλά συνδεδεμένος μέ τό γενικό ὁδικό δίκτυο καί ὄχι ιδιαίτερα καλά συνδεδεμένος μέ τήν Ἀθήνα, ἀφοῦ ἡ παραλιακή ἐθνική ὁδός Βόλου-Λαμίας ἦταν ὅπως διόλου ἀνεπαρκής. Τά χρόνια αὐτά ἐπέτρεψαν στή Λάρισα νά ἀποκτήσει ὑπεροχή ἀναμφίβολα ἀποφασιστική. Ἡ κατασκευή τῆς Ἐθνικῆς Ὀδοῦ στό μεγάλο τμήμα Ἰωαννίνων-Λαρίσης συντελεῖ στό νά διοχετευτεῖται στή Λάρισα τό ἔμποριο τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας. Ἡ Λάρισα, πολῶ κεντρικότερη ἀπό τό Βόλο στή Θεσσαλία καί ἀπομακρυσμένη κατὰ ἐξήντα χλμ. ἀπό τήν Καρδίτσα, τά Τρίκαλα καί τό Βόλο, ἔχει στήν περιοχή αὐτή πλεονεκτική θέση γιά τίς τοπικές συγκοινωνίες. Ἐπί πλέον, ἡ καλή της σύνδεση μέ τήν Ἀθήνα καί τή Θεσσαλονίκη τήν εὐνοῦσαν ἀκόμη περισσότερο.

ε) *Διοικητικές ὑπηρεσίες*

Ἡ διοικητική διάρθρωση εὐνοεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, τίς πρωτεύουσες νομῶν. Ἡ παρουσία τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων εἶναι ἀποφασιστικό στοιχεῖο τῆς δραστηριότητας τῶν διαφόρων πόλεων.

Υπάρχει ἐν τούτοις διαφορά μεταξύ τῶν διαφόρων πόλεων. Μερικές ὑπηρεσίες μοιράζονται μεταξύ τῆς Ἀνατολικῆς καί τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας. Ἡ διεύθυνση τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας βρῖσκεται σχεδόν πάντοτε στά Τρίκαλα, ἐνῶ ἡ διεύθυνση τῆς Ἀνατολικῆς βρῖσκεται ἐν μέρει στό Βόλο καί ἐν μέρει στή Λάρισα. Μόνο στίς δύο τελευταῖες αὐτές πόλεις ὑπάρχουν ὑπηρεσίες, τῶν ὁποίων ἡ ἀρμοδιότητα ἐκτείνεται σέ ὅλοκληρη τή Θεσσαλία.

Συνολικά, οι πόλεις Τρίκαλα και Λάρισα έχουν ή κάθε μία περί τις 15 διοικητικές διευθύνσεις, ή Λάρισα 27, και ο Βόλος 29. Η Λάρισα όμως τείνει να αποκτήσει την υπεροχή και έχει πρόσφατα εκλεγεί σαν τοπική πρωτεύουσα της Θεσσαλίας.

Όσον αφορά τις πρωτεύουσες επαρχιών, ο διοικητικός τους εξοπλισμός είναι πάντα πολύ μετριότερος. Κάθε ένα απ' αυτά τα κέντρα έχει μια έως πέντε σπουδαίες δημόσιες υπηρεσίες: οικονομικές εφορίες, δημόσια ταμεία, διεύθυνση Γεωργίας, κτλ.

Τα κεφαλοχώρια δεν έχουν ιδιαίτερο διοικητικό εξοπλισμό, εκτός αν, όπως συμβαίνει στην περιοχή της Καρδίτσας, δεν υπάρχουν επαρχίες στο νομό.

Η εσωτερική διοικητική διάρθρωση παίζει άλλωστε στη δραστηριότητα των διαφόρων Κέντρων ρόλο πολύ σπουδαιότερο από εκείνο που θα επέτρεπε η διοικητική τους αρμοδιότητα: η παρουσία των διαφόρων υπηρεσιών προκαλεί κίνηση, απ' την οποία επωφελείται ή εμπορική δραστηριότητα και ό δευτερογενής τομέας.

(5) Προσπάθεια συνθέσεως

α) Τά προβλήματα

Δέν υπάρχει στη Θεσσαλία πρόβλημα όρισμού των πόλεων. Μπορούμε να δώσουμε τά εξής κριτήρια.

- Πάνω από 10.000 κάτοικοι.
- Λιγότεροι του 25% άπασχολούμενοι στη γεωργία.
- Τουλάχιστον 10 έμποροι που έχουν έμπορική αντιπροσώπια.

Συνεπώς, έχουμε τέσσερις πόλεις στη Θεσσαλία, τίς τέσσερις πρωτεύουσες νομού. Ίσχυει όμως ό όρισμός αυτός των πόλεων για όλη τήν Έλλάδα;

- Δέν υπάρχει έπίσης πρόβλημα για τή διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και άπλου χωριού.
- Τό κεφαλοχώρι έχει πάντοτε γυμνάσιο.
- Έχει σχεδόν πάντοτε έτήσια ή έβδομαδιαία αγορά.
- Έχει σχεδόν πάντοτε πληθυσμό πάνω από 2.000 κατοίκους.
- Έχει άρκετά μεγάλη ποικιλία μή άγροτικών επαγγελμάτων, που άπασχολούν πάνω από τό 15% του έργατικού δυναμικού.

Ό αριθμός αυτός συντελεί στον άποκλεισμό άρκετών μεγάλων χωριών, των όποιών ό πληθυσμός υπερβαίνει τίς 2.000 κατοίκων, των όποιών ό δραστηριότητες όμως παραμένουν σχεδόν άποκλειστικά γεωργικές.

- Άντίθετα, μέσα στά όρια των 2.000-10.000 κατοίκων είναι πολύ δυσκολότερο να γίνει διάκριση μεταξύ κεφαλοχωριού και «μικρής πόλεως».

Όλοι αυτοί οι οικισμοί έχουν όρισμένα κοινά χαρακτηριστικά:

- Πάνω από τό ήμισυ του πληθυσμού τους άπασχολείται με τή γεωργία.
- Δέν υπάρχει διαφορά ώς πρός τή δημογραφική συμπεριφορά (γεννητικότητα) μεταξύ μικρής πόλεως και κεφαλοχωριού.
- Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια, όλα έχουν παραπλήσιο έμπορικό και βιοτεχνικό ρόλο.
- Έχουν ώς επί τό πλείστον ένα γιατρό και ένα φαρμακοποιό.

Έν τούτοις, όλες αυτές οι όμοιότητες δέν άρκοουν για να μές πείσουν ότι πρόκειται για κέντρα του ίδιου τύπου. Μικρές πόλεις και κεφαλοχώρια έχουν έπίσης άξιοσημειώτες διαφορές.

- Μόνον οι μικρές πόλεις άποτελούν, στην πραγματικότητα, δευτερεύοντα διοικητικά κέντρα.
- Μόνον οι μικρές πόλεις έχουν ένα ή περισσότερα ύποκαταστήματα τραπεζών.

Στήν προσπάθεια μας να τοποθετήσουμε τίς σκέψεις αυτές σε πλαίσιο μαθηματικό, εκφράσαμε με αριθμούς τή σπουδαιότητα των διαφόρων κέντρων. Ή προσπάθεια αυτή πρέπει να θεωρηθεί σαν μία δοκιμή και τίποτε περισσότερο.

β) Προσπάθεια έκτιμήσεως

Τά κέντρα άναπτύξεως τής Θεσσαλίας, από τά μικρότερα μέχρι τά μεγαλύτερα, είναι στην ουσία άστικά κέντρα, γι' αυτό πήραμε σαν κριτήρια κατάτάξεώς τους τίς παρεχόμενες απ' αυτά υπηρεσίες.

Κριτήρια τής μελέτης για τό αστικό δίκτυο

	βαθμοί
1 Τραπεζικό ύποκατάστημα	20
1 Κοινό Ταμείο Λεωφορείων (ΚΤΕΛ)	5
1 Φαρμακείο	5
1 Έβδομαδιαίες αγορές	2
1% Ξένοι στην Κοινότητα κατά τό 1961	1
1 Έτήσια αγορά	20
1 Κλινική	5
1 Δικαστήριο	20,10 ή 5 ανάλογα με τή σπουδαιότητα
1 Διοικητική Ύπηρεσία	10
100 Έργάτες Βιομηχανίας	10

Είναι φανερό ότι τά κριτήρια μας είναι συζητήσιμα, πολύ δε περισσότερο ή τιμή που δόθηκε σ' αυτά. Ωστόσο, νομίζουμε ότι προσφέρονται άρκετά για τήν κατάταξη των μικρών πόλεων, όχι όμως τόσο για τίς μεγαλύτερες πόλεις.

Θά έπρεπε τό σύστημα μας να δοκιμασθεί σε άλλες περιοχές τής Έλλάδος. Ίσως δίνουμε πολύ μεγάλη σημασία στη βιομηχανία, γιατί αυτή (τουλάχιστον στο Βόλο) είναι στην ύπηρεσία όλης τής Έλλάδος και όχι μόνο τής Θεσσαλίας.

Έν πάση περιπτώσει, ή προσπάθεια μας αυτή είναι δεκτική βελτιώσεως. Έπειδή λείπουν πλήρη δεδομένα, δέν ύπολογίσαμε σ' αυτήν, π.χ., τήν άναλο-

	Τράπεζα (1 20 σημεία)	Κοιν. Ταμ. Λεοφ. (ΚΤΕΛ) 1 (5 σ.)	Φαρμα- κείο 1 (5 σ.)	Ἐβδο- μαδιαία Ἀγορά (20 σ.)	Ἐτήσια ἀγορά (20 σ.)	1% ξένοι (1 σ.)	Κλι- νική 1 (5 σ.)	100 ἐργάτες βιομη- χανίας (10 σ.)	Δικα- στήριο 1 (20-10 5 σ.)	Διοι- κητική Ἵγπ- ρεσια (10 σ.)	Σύνο- λο
Ἐλασσόν	60	130	10	20	20	43	0	10	15	90	398
Τίρναβος	60	20	15	20	20	33	0	10	5	50	233
Φάρσαλα	60	90	10	20	20	29	0	10	15	60	304
Ἀμπελών	-	-	5	-	-	16	-	-	-	-	21
Ραψάνη	-	-	-	20	-	7	-	-	5	20	52
Λάρισα	100	315	80	20	20	43	95	290	35	490	1.508
Ἀγιά	40	20	5	20	20	29	-	10	5	60	209
Καλαμπάκα	40	-	10	20	20	36	-	10	15	60	211
Πύλη	0	0	0	20	20	17	-	-	5	40	102
Φαρκαδών	0	0	0	20	20	16	-	-	5	20	81
Τρικάλα	60	210	75	20	20	36	45	90	15	250	811
Σοφάδες	20	25	10	20	20	12	-	-	5	50	162
Μουζάκι	20	15	10	20	20	28	-	-	5	50	168
Παλαμάς	20	-	5	20	20	4	-	-	20	5	93
Καρδίτσα	60	210	60	20	20	31	20	60	15	280	775
Ἄλμυρός	60	10	10	20	20	26	-	-	15	70	231
Σκόπελος	20	-	5	-	-	10	-	-	5	20	60
Βελεστίνων	-	-	-	-	20	18	-	-	-	10	48
Βόλος	120	130	110	20	20	26	100	500	35	400	1.521

γία τοῦ δευτερογενοῦς καὶ τριτογενοῦς τομέα μέσα στὸν ἐνεργό πληθυσμό, τὸ ρόλο τῆς συγκέντρωσεως τῶν τοπικῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, οὔτε πρό πάντων τῆ δυναμική, ποῦ δίνει ζωὴ στὰ διάφορα κέντρα.

παρατηρήσεις

1) Τὰ ὑπολογίσιμα κεφαλοχώρια ἔχουν ὅλα διοικητικούς μηχανισμούς. Τὰ ἄλλα μεγάλα χωριά δὲν ἄσκειν καμιά ἐλξη καὶ διακρίνονται μεταξὺ τους μόνο ἀπὸ τὸ σχετικὸ μέγεθος τους.

Στὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος, π.χ., ἡ Κραναία καὶ ἡ Βερτικοῦσα, οἱ ὁποῖες ἔχουν πάνω ἀπὸ 3.000 κατοίκους εἶναι μεγάλα ὄρεινά χωριά, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως γιὰ τὰ γειτονικά χωριά ὑπηρεσιακά κέντρα (centres-services). Ὁ ἐμπορικὸς καὶ σχολικὸς ἐξοπλισμὸς τους προορίζεται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ δικοῦ τους μόνο πληθυσμοῦ. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς περιόχης Τρικάλων, ὅπως τὸ Νεοχώρι, τὰ Μεγάλα Καλύβια, κτλ.

2) Τὰ κέντρα εἶναι μᾶλλον κεφαλοχώρια, παρὰ πραγματικὲς πόλεις, καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτά, ὅπως συμβαίνει σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις (Ἀγιά), εἶναι πρωτεύουσες ἐπαρχίας.

Ἄλλὰ ἀνάμεσα στὰ κεφαλοχώρια, ἐκεῖνα ποῦ ἔχουν πάνω ἀπὸ 100 βαθμούς (Ἀγιά, Πύλη, Σοφάδες, Μουζάκι) εἶναι καλύτερα ἐξοπλισμένα ἀπὸ τὰ

ἄλλα, ἡ διαφορά ὅμως εἶναι μᾶλλον διαφορά βαθμοῦ παρὰ οὐσίας.

3) Οἱ μικρὲς πόλεις (πάνω ἀπὸ 200 βαθμούς) ἀποτελοῦν συγκρότημα (Ἐλασσόν, Τίρναβος Φάρσαλα, Καλαμπάκα, Ἄλμυρός), τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἀρκετὰ καλά, κατὰ τὴ γνώμη μας, πρὸς ἓνα ἐνδιάμεσο τύπο κέντρου μεταξὺ τῶν κεφαλοχωριῶν καὶ τῆς πρωτεύουσας νομοῦ.

4) Οἱ τέσσερις μεγάλες πόλεις διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα κέντρα. Διακρίνονται ὅμως ἐπίσης καὶ μεταξὺ τους. Ἡ Καρδίτσα ἔρχεται τελευταία, καὶ ἀκολουθοῦν τὰ Τρικάλα. Ὡς πρὸς τὴ Λάρισα καὶ τὸ Βόλο, τίς ὁποῖες ἡ κατάταξή μας τοποθετεῖ σχεδὸν τὸν ἴδιο ἐπίπεδο, δημιουργεῖται πρόβλημα. Ὁ Βόλος δὲν κατορθώνει νὰ ἐξισωθεῖ πρὸς τὴ Λάρισα παρὰ μόνο χάρις στὴ σπουδαιότητα τῆς βιομηχανικῆς του δραστηριότητος. Ἀντίθετα, ἂν λαμβάναμε στὴ σύγκριση ὑπ' ὄψιν μας τὴ δημογραφικὴ καὶ τὴν οικονομικὴ δυναμικότητα τῶν διαφόρων κέντρων, ἡ Λάρισα θὰ ὑπερίσχυε ὁποσδήποτε. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐκλογή τῆς Λάρισας, σὺν πρωτεύουσας μιάς διοικητικῆς περιφέρειας, ποῦ περιλαμβάνει ὀλόκληρη τὴ Θεσσαλία, ἀποδεικνύει ἀρκετὰ τὴν ὑπεροχὴ αὐτῆ.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ ἓνα ἀριθμὸ ἀστικῶν μονογραφιῶν μὲ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση καὶ τὸ σύστημά μας κατατάξεως θὰ ἔπρεπε νὰ δοκιμασθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος.